

Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.

MILAN RADANOVIĆ
Arhiv Srba u Hrvatskoj

Članak na osnovu nekorišćene ili slabo poznate arhivske građe rekonstruiše događaje u ustaškom logoru Stara Gradiška i neposrednoj okolini, krajem 1943. i početkom 1944. u razdoblju koje odlikuje intenziviranje terora 1. ustaškog obrambenog zdruga u Jasenovačkoj grupi logora. U radu su detaljno rekonstruisani zločini u logoru Stara Gradiška, u obližnjem selu Uskoci i u Bosanskoj Gradiški, koje je krajem 1943. i početkom 1944. počinila 3. bojna 1. ustaškog obrambenog zdruga. Na osnovu novih izvora autor zastupa tezu da je stanovništvo sela Šumetlica u istom razdoblju internirano u logor Stara Gradiška, a ne u logor Jasenovac kako je dosad navođeno u literaturi. Ukazano je na međusobnu povezanost ovih zločina s reorganizacijom 1. ustaškog obrambenog zdruga i ponovnim preuzimanjem kontrole nad Jasenovačkom grupom logora od strane Vjekoslava-Maksa Luburića.

KLJUČNE RIJEČI: logor Stara Gradiška, logor Jasenovac, Bosanska Gradiška, Uskoci, Šumetlica, ustaše, ustaški zločini, 1. ustaški obrambeni zdrug, Vjekoslav-Maks Luburić, Stjepan Bosak, Ivan Sabljak

/

Prošlost logora Stara Gradiška (Jasenovac V) slabije je poznata i istraživana od prošlosti logora Jasenovac (Jasenovac III). Istražujući u Hrvatskom državnom arhivu i drugim arhivima susreo sam se s relativno obimnom,

slabo korišćenom i nepoznatom dokumentacijom koja se odnosi na prošlost logora Stara Gradiška u jednom kratkom razdoblju. U pitanju je raznovrsna dokumentacija koja omogućava solidnu rekonstrukciju prošlosti logora Stara Gradiška u četrdesetak dana krajem 1943. i početkom 1944. Razlog postojanja relativno obimne građe za jedno kratko razdoblje, u odnosu na malobrojnije izvore za neka duža prethodna i potonja razdoblja u istorijatu logora, leži u činjenici da je riječ o specifičnom razdoblju koje je obilježeno intenziviranjem terora nad zatočenicima logora Stara Gradiška i masakrima nad srpskim civilima u dva najbliža naselja: u Bosanskoj Gradiški i Uskocima, koje su počinili pripadnici 3. bojne 1. ustaškog obrambenog združenja (1. UOZ). Svjedoci navedenih zločina, često svjedoci koji su slučajno izbjegli smrt, ostavili su svjedočenja o masovnom stradanju koje su posmatrali. Riječ je o svjedočenjima koja su najvećim dijelom bilježena od početka 1944. do kraja 1946.

Intenziviranje terora na području Stare Gradiške posljedica je promjena u strukturi uprave logora i strukturi 3. bojne 1. UOZ koje su se dogodile krajem 1943. kad su na čelo uprave logora i u zapovjedništvo 3. bojne postavljene ličnosti koje su čvršće bile povezane s Vjekoslavom-Maksom Luburićem, zapovjednikom Ustaške obrane i glavnim operativcem Ureda III Ustaške nadzorne službe (UNS) nakon što je Luburić ponovo zadobio neograničenu vlast u Jasenovačkoj grupi logora i na širem području pod kontrolom 1. UOZ (veći dio kotara Novska, dijelovi kotara Nova Gradiška i Bosanska Gradiška i dijelovi banijskog Trokuta). Budući da je glavna djelatnost Ureda III UNS bila vezana za Jasenovačku grupu logora, Luburić se od kraja 1943. do kraja rata ponovo umnogome posvetio funkcionisanju logora odnosno organizovanju zločina nad zatočenicima.

Korišćeni izvori omogućavaju rekonstrukciju represivnog aparata i dinamike masovnih zločina u logoru Stara Gradiška u razdoblju koje je predmet istraživanja. Isto tako, izvori omogućavaju rekonstrukciju masakara u Bosanskoj Gradiški 1. januara 1944. i Uskocima 6. januara 1944. Novi izvori ukazuju na to da su mještani sela Šumetlica pokraj Nove Gradiške 25. januara 1944. internirani u logor Stara Gradiška, a ne u logor Jasenovac kako je dosad navođeno u literaturi. Izvori omogućavaju utvrđivanje približnog, gotovo preciznog broja žrtava u masakrima u Bosanskoj Gradiški i Uskocima i broja žrtava internacije mještana Šumetlice, kao i izvođenje realne pretpostavke o broju ubijenih logoraša u Staroj Gradiški u razmatranom razdoblju. Na osnovu korišćenih izvora kontekstualizirao sam događaje koji su se odigrali u Bosan-

skoj Gradiški posljednjeg dana 1943. i prvog dana 1944. (napad 11. brigade NOVJ na ustaško-domobranski garnizon i masakr nad građanima) i događaje u Uskocima koji su uslijedili nakon nekoliko dana (napad ustaša na selo i masakr nad mještanima) – u okvir plime terora u Jasenovačkoj grupi logora nakon Luburićevog povratka. Isto tako, iznio sam tezu o razlozima prethodne poštede mještana pretežno srpskog sela Uskoci koje nije internirano i likvidirano u vrijeme “čišćenja” srpskog stanovništva u selima u okolini Jasenovca u proljeće 1942.

/ Struktura 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruha

Ustaški obrambeni zdruh (UOZ), vojno-policijska formacija Ustaške obrane odnosno Ureda III Ustaške nadzorne službe (UNS), organizovan je u proljeće 1942. Nadležnost UOZ, koji će tokom 1942. ponijeti naziv 1. UOZ, odnosila se, kako se obično navodi u literaturi, na neposredno osiguranje logora pod kontrolom Ustaške obrane, napose Jasenovačke grupe logora, kao i na osiguranje šireg područja oko logora. Postojale su još dvije važne aktivnosti 1. UOZ. Prva aktivnost proizilazila je iz osiguranja logora i odnosila se na masovnu likvidaciju logoraša. Zdruh je vršio osiguranje logora prvenstveno kako bi onemogućio bjekstva i pobunu logoraša – u cilju eksploatacije prinudnog rada logoraša i/ili omogućavanja njihovog masovnog ubijanja. Kontrola 1. UOZ nad logorima podrazumijevala je i osiguranje šireg područja Jasenovačke grupe logora u cilju onemogućavanja potencijalnih napada na logore. Prvi ustaški obrambeni zdruh bila je formacija koja je sprovela najmasovnije zločine tokom genocida nad Srbima, Romima i Jevrejima koji su živjeli pod ustaškom vlašću, naročito tokom 1942. Mnogi pripadnici 1. UOZ prethodno su učestvovali u masovnim zločinima u Gospićkoj grupi logora i sprovođenju terora i masovnih zločina širom Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Najistaknutiji učesnici u masovnim likvidacijama u logorima promovisani su u viši čin u okviru 1. UOZ.¹ Druga aktivnost odnosila se na učešće 1. UOZ u borbi protiv snaga NOVJ,

1 U završnom poglavlju navedeni su primjeri istaknutih oficira 3. bojne 1. UOZ koji su tokom 1942. bili učesnici u masovnim likvidacijama u logoru Jasenovac. Takvih primjera bilo je mnogo i među oficirima 1. i 2. bojne 1. UOZ. U monografiji istoričara Ive Goldsteina obrađene su biografije pedesetak oficira Ustaške obrane i 1. UOZ koji su bili istaknuti učesnici u masovnim likvidacijama i drugim oblicima terora u Jasenovačkoj grupi logora. (Ivo Goldstein, *Jasenovac*,

najprije u slavonskom gorju, u proljeće i ljeto 1942, a potom u jugozapadnoj Bosni i zapadnoj i sjevernoj Hercegovini gdje su u jesen 1942. upućeni znatni dijelovi 1. UOZ u okviru 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, jedinice koja je nominalno bila domobranska s obzirom na to da je bila obrazovana od strane Ustaške obrane i popunjena iz sastava 1. UOZ. Paralelno s aktivnostima na suzbijanju partizana na području slavonskog gorja, snage 1. UOZ izvršile su brojne masovne zločine nad srpskim stanovništvom u kotarima Pakrac, Daruvar i Slavonska Požega, u proljeće i ljeto 1942, bilo da je riječ o masovnim likvidacijama na terenu ili o internaciji civila u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Pojedini istaknuti oficiri 1. UOZ pod čijom komandom je bilo ljudstvo koje je vršilo zločine nad srpskim stanovništvom u brdskoj Slavoniji, poput satnika Franje Primorca, Mate Primorca, Kreše Majića i Stjepana Bosaka, postali su oficiri 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije. Dijelovi zdruge koji su bili stacionirani u logoru Jasenovac, u proljeće 1942. izvršili su internaciju srpskog stanovništva iz sela koja su smještene u blizini Jasenovca. Na taj način prošireno je područje Jasenovačke grupe logora s obzirom na to da su ispražnjena srpska sela Mlaka, Jablanac i Donja Gradina ušla u okvir teritorijalne organizacije jasenovačkog logora. Isto se odnosilo i na etnički mješovita sela Jasenovac i Uštica čije je srpsko stanovništvo takođe bilo internirano. Stanovništvo većinski srpskog sela Uskoci, koje je smješteno neposredno pokraj logora Stara Gradiška, sve do januara 1944. bilo je pošteđeno tragičnog iskustva srpskog stanovništva u okolini Jasenovca.

Organizaciju 1. UOZ sproveo je Maks Luburić, zapovjednik Ustaške obrane. Kao vojno-policijska formacija 1. UOZ nije bio u nadležnosti Ministarstva oružanih snaga NDH već u nadležnosti Ministarstva unutarnjih poslova. To je ujedno značilo da snage njemačkog okupatora nemaju nadležnost nad tom formacijom, za razliku od ostatka Oružanih snaga NDH koje su po potrebi mogle biti angažovane, ali i kontrolisane od strane njemačke oružane sile. Glavni razlog stavljanja pod kontrolu Ministarstva unutarnjih poslova bila je upravo potreba da se izbjegne moguća kontrola nad aktivnostima 1. UOZ od strane Nijemaca, naročito kada je riječ o kontroli rada logora.² Na taj način zdruge je

Zagreb – Jasenovac, 2018, str. 414–475.)

² Hrvatski državni arhiv (Zagreb) (dalje: HDA), 1561, Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 62; Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941 – 1945*, Beograd, 2016, str. 185–186.

omogućeno da što efikasnije sprovodi politiku ustaškog rukovodstva kada je riječ o istrebljenju srpskog stanovništva, budući da pojedini predstavnici Trećeg Reicha u NDH nisu bili naklonjeni politici istrebljenja koju je NDH sprovodila prema Srbima, zbog bojazni da se srpsko stanovništvo, naročito u slavonskoj Posavini koja je komunikacijski bila od izuzetne važnosti po njemačku oružanu silu, u potpunosti ne opredijeli za oružanu borbu protiv ustaša i okupatora. Masovne likvidacije logoraša u Jasenovcu i Staroj Gradiški prorijedile su se od kraja 1942. kada je Luburić izgubio kontrolu nad logorima nakon što je privremeno udaljen iz Ustaške obrane. Takvo stanje trajalo je do jeseni 1943, do Luburićevog povratka na čelo Ustaške obrane.³

Od proljeća do jeseni 1943. trajao je povratak pojedinih oficira i dijelova 1. UOZ, koji su pod nazivom 1. domobranska dobrovoljačka pukovnija ratovali protiv partizana u jugozapadnoj Bosni i dijelovima Hercegovine. Nakon kompletiranja zdruga na području Jasenovačke grupe logora, u jesen 1943, uporedo s povratkom Maksa Luburića na čelo Ustaške obrane, došlo je do njegove reorganizacije. "Krajem 1943. i početkom 1944. Luburić je polako ulazio ponovo u legalan život. Sami Nijemci ga više nisu progonili, nego dapače tražili su što tješnju njegovu suradnju."⁴ Zapovjednik 1. UOZ bojniki Marko Pavlović, profesionalni oficir, predratni kapetan Vojske Kraljevine Jugoslavije i potom časnik Domobranstva NDH, u jesen 1943. sproveo je reorganizaciju zdruga. Uporedo s reorganizacijom, 1. UOZ znatno je osnažen u vojnom smislu. Sve do marta 1945, dokad je boravio na mjestu zapovjednika 1. UOZ, Pavlović je nastojao i uspijevao da zdruk konstantno povećava broj pripadnika i poboljšava naoružanje.⁵

Tokom reorganizacije, u jesen 1943, u zdruhu su organizovane tri bojne. Svaka bojna sastojala se od četiri satnije. Prva i 2. bojna 1. UOZ bile su vezane za osiguranje šireg područja logora Jasenovac, od Lonje do Mlake, dok je 3. bojna bila vezana za osiguranje područja logora Stara Gradiška. Kasnije je formirana i 4. bojna koja je djelovala na širem području Hrvatske Dubice. Pored toga, 1. i 3. bojna, koje su imale sjedišta u logorima, imale su zasebnu logorsku satniju. Za zapovjednika 3. bojne 1. UOZ tokom 1943. postavljen je satnik Stjepan Bosak, prethodno zapovjednik Samokretne satnije 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije.

3 Opširnije o razlozima i pozadini Luburićeve smjene: Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 389, 596–598.

4 HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 46.

5 Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 441–442; Bojan Dimitrijević, *n.d.*, str. 187–188.

Treću bojnu 1. UOZ činile su 9, 10, 11. i 12. satnija. Najznačajniji izvor za poznavanje njene strukture predstavlja izvještaj Logorskog komiteta KPH iz septembra 1944. Deveta satnija bila je smještena na logorskoj ekonomiji pokraj sela Gredani i u bunkerima na cesti Okučani — Bosanska Gradiška. Ona je imala zadatak da obavlja osiguranje ekonomije i navedene komunikacije te da obavlja nadzor nad logorašima na prinudnom radu u ekonomiji. Njen zapovjednik u jesen 1943. postao je poručnik Ante Merdžo. U ljeto 1944. imala je 154 pripadnika. Razmještaj 10. satnije u razdoblju koje je predmet ovog članka bio je u Uskocima, selu pokraj Stare Gradiške, i Bosanskoj Gradiški, da bi tokom 1944. cijela satnija bila smještena u Uskocima. Njen zapovjednik u jesen 1943. postao je poručnik Marinko Polić. Satnija je u ljeto 1944. imala 168 pripadnika. "Ista satnija imade zadatak, da u slučaju pobune u logoru tuče bacačima na logor, ili u slučaju napada da zaustavlja protivnika." Jedanaesta satnija bila je smještena u logoru Stara Gradiška i obavljala je osiguranje logora i nadzor nad zatočenicima. Korišćeni izvori ne navode ime njenog zapovjednika u razmatranom razdoblju, ali može se pretpostaviti da je satnija bila pod direktnim zapovjedništvom satnika Bosaka, ili pod zapovjedništvom šefa sigurnosne službe u logoru, poručnika Ante Čenana. U ljeto 1944. imala je 198 pripadnika. "Cijela satnija daje stražu u logoru, s osam izvidnica i sedam bunkera oko logora... Tu satniju sačinjavaju ustaše iz okolice Mostara, Ljubuškog i Imotskog, koji su bili za vrijeme Jugoslavije na robiji radi raznih ubijstava i kriminala, te javno govore, da će pobiti sve zatočenike, te kad partizani dođu, da će doći na mrtve leševe." Dvanaesta satnija bila je smještena u logorskoj ekonomiji u Jablancu, napuštenom srpskom selu između Stare Gradiške i Jasenovca. Satnija je obavljala osiguranje ekonomije i nadzor nad logorašima na prinudnom radu. Njen zapovjednik u jesen 1943. postao je poručnik Nikola Kaić. Satnija je u ljeto 1944. imala 164 pripadnika. Logorska satnija u Staroj Gradiški u ljeto 1944. imala je 54 pripadnika. "Isti rade u kancelarijama i nadzornici su pojedinih radiona." U ljeto 1944. formirana je još jedna satnija, odnosno Novačka satnija koja je imala 154 pripadnika. Može se pretpostaviti da je bila sastavljena od ustaša iz okolnih sela.⁶

6 HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: "Stanje u logoru Stara Gradiška", IX 1944. Izvještaj "Stanje u logoru Stara Gradiška" nastao početkom septembra 1944. predstavlja jedan od najznačajnijih izvora za poznavanje istorijata logora Stara Gradiška. Izvještaj je najvje-

Zapovjednici satnija i drugi oficiri 3. bojne birani su iz redova oficira 1. UOZ koji su uživali povjerenje Maksa Luburića, prvenstveno jer su tokom 1942. učestvovali u sprovođenju Luburićevih direktiva za izvršavanje masovnih zločina. O kakvoj je strukturi riječ dovoljno govori kako je visoki oficir Ustaške obrane i učesnik u mnogim masovnim zločinima u Jasenovačkoj grupi logora Ljubo Miloš opisao fra Zvonka Lipovca, nekadašnjeg sabrata franjevačkog samostana u Petričevcu kod Banja Luke, a od jeseni 1943. dušebrižnika odnosno vojnog sveštenika 3. bojne 1. UOZ: "Najprije je obavljao dužnost dušobrižnika logora Stara Gradiška, a u 1945. godini nalazio se u Jasenovcu. Isti je iako je fratar sudjelovao kod masovnih likvidacija s tim da je tom prilikom hrabrio i podizao moral onim ljudima koji su izvršavali te masovne likvidacije."⁷

Pripadnici 3. bojne 1. UOZ u jesen 1943, uoči Bosakovog postavljanja za upravnika logora Stara Gradiška, počinili su dva masovna zločina nad srpskim stanovnicima kotara Bosanska Gradiška.

Bosakova bojna najprije je 10. septembra 1943. počinila masovni zločin u selima Dragelji i Kijevci. Pokolj koji je izvršen 10. septembra 1943. bio je najmasovniji zločin sproveden nad stanovnicima Drageljima i Kijevaca u njihovim selima tokom rata, iako je stanovništvo oba sela još masovnije stradalo prethodne godine u ustaškim logorima. U Drageljima je ubijeno 46, a u Kijevcima 36 osoba. Među 46 ubijenih u Drageljima bile su tri stanovnice susjednih Grbavaca koje su se zatekle u Drageljima toga dana. Poznata je starosna i rodna struktura za svih 46 žrtava ubijenih u Drageljima (21 dijete, 19 žena, i četiri muškarca) i 34 žrtve iz Kijevaca (13 djece, 12 žena i devet muškaraca).

rovnije pisao Ivan Sabljak, jedan od četvorice članova Logorskog komiteta КРН. Sabljak je početkom 1944. uspostavio tajnu komunikaciju s "Odborom za pomoć logorima" pri Mjesnom komitetu КРН Zagreb. Sabljak je u logoru Stara Gradiška bio zatočen od 9.1.1942. i odlično je poznao logorske prilike, o čemu svjedoči tekst izvještaja. Naime, sjećanja preživjelih zatočenika ukazuju da je Sabljak bio podvornik u komandi logora što mu je omogućavalo da tajnim uvidom u logorsku dokumentaciju ili slušanjem razgovora ustaških oficira dozna mnoge pojedinosti. Nije sačuvan original dokumenta pisan rukom već njegov prepis otkucan na pisaćoj mašini 1944. Dokument je objavljen 1986. u zbirci dokumenata koju je priredio historičar Antun Miletić, na osnovu mikrofilmovane kopije dokumenta koja se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu, bez navođenja u kom arhivu, fondu i pod kojom signaturom je pohranjen izvorni dokument. (Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941 - 1945. Dokumenta, II, Beograd, 1986, dok. 345, str. 763-776: Prepis izvještaja nepoznatog zatočenika koncentracionog logora Stara Gradiška od septembra 1944. СК КРН o stanju u logoru 1943. do avgusta 1944.)

⁷ HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 62

Mnoge žrtve ubijene su na svirep način. “[Dragelji:] Vukosava Galić – presjekli su je preko stomaka na dva dijela i zajedno s njeno dvoje djece bacili u požar zapaljene kuće. Grozda Adžić i njeno troje djece – jedno dijete su rasporili i pod njim zapalili krevetić na kome je ležalo, drugo zaklali i bacili u krečanu, a treće živo bacili u plamen zapaljene kuće. Kata Bavrlić [iz Grbavaca] sa svoje dvije kćerke, koje su silovane, našle su zajedno smrt na mostu preko potoka Lubina.” Zajedno s pripadnicima 3. bojne 1. UOZ u Dragelje i Kijevce upali su pripadnici jedne čete njemačke pomoćne policije koja je bila stacionirana na području kotara Bosanska Gradiška.⁸ Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, koje je koristio historičar Dušan Lukač, u napadu na Dragelje i Kijevce učestvovalo je oko 200 pripadnika 3. bojne 1. UOZ. Među njima su bili pripadnici 10. satnije 3. bojne pod komandom poručnika Marinka Polića. Prema istim podacima ustaše pod Polićevom komandom u Drageljima su ubili Stevu Markovića, njegovu suprugu Anicu i njihovo petoro djece. “Povezali su ih žicom oko plasta sijena i onda zapalili.”⁹

Naredni zločin koji je 3. bojna 1. UOZ počinila u gradiškom dijelu Potkozarja dogodio se novembra 1943. kada su pripadnici 3. bojne upali u selo Bistricu i, kako se navodi u svjedočenju Milana Rakasa iz Bistrice koje je zabilježeno

- 8 Drago Karasijević, Stojan Subotić, “Njemačko ustaški zločin u selima Dragelji i Kijevci”, *Jedanaesta krajiška (kozaračka) brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Miloš Šurlan), Beograd, 1987, str. 206–216; Arhiv Jugoslavije (Beograd) (dalje: AJ), 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DKRZ), k. 499, s. 327, Izvještaj Komande mjesta Bosanska Gradiška Komandi kozaračkog područja, 22.10.1944; Muzej žrtava genocida (Beograd), (dalje: MŽG), Popis žrtava rata 1941 – 1945, SR Bosna i Hercegovina, opština Bosanska Gradiška, naselja Dragelji, Kijevci, str. 507–511; 579–584.
- U izvještaju od 22.10.1944. samo se konstatuje zločin bez navođenja detalja i preciziranja datuma osim što se navodi da se zločin dogodio tokom septembra 1943. U izvoru se navodi da su ustaše koji su počinili zločin bili pod komandom Stjepana Bosaka. Tekst Drage Karasijevića i Stojana Subotića navodi precizan datum zločina, broj žrtava i poimenične podatke za većinu žrtava i, pritom, ukazuje da se zločin dogodio i u Donjim Kijevcima, što se ne precizira u partizanskom izvještaju od 22.10.1944. Drago Karasijević je kao komandir 2. čete 3. bataljona 11. krajiške brigade istog dana kada se zločin dogodio imao priliku da vidi tragove zločina odnosno leševe žrtava i spaljene kuće u selu. Karasijević se osim na vlastiti očevid poziva na tekst borca 11. krajiške brigade Vase Đurada Pavića objavljen 18.9.1943. u *Partizanskom glasniku* i svjedočenje Sime Subotića iz Donjih Kijevaca.
- 9 Dušan Lukač, “Bosanska Gradiška i okolina u Drugom svjetskom ratu”, *Istorija Bosanske Gradiške i njene okoline od najstarijih vremena do 1985*, (ur. Rade Mihaljčić), Bosanska Gradiška, 2008, str. 470.

početkom 1944, ondje ubili 37 mještana Bistrice i 17 stanovnika okolnih sela. Svjedok u izjavi ne navodi nazive okolnih sela niti govori o drugim važnim detaljima zločina (precizan datum, struktura žrtava).¹⁰

Surovi zločini 3. bojne 1. UOZ u Drageljima, Kijevcima i Bistrici, odnosno ubijanje 136 osoba, pretežno žena i djece, u dva navrata u gradiškom Potkozaru, ponovljeni su januara 1944. u Bosanskoj Gradiški, Uskocima i u samom logoru Stara Gradiška.

Ubrzo nakon što je postavljen za zapovjednika 3. bojne 1. UOZ, satnik Stjepan Bosak postavljen je početkom decembra 1943. za upravnika logora Stara Gradiška. Bosak je ostao zapovjednik 3. bojne i nakon što je postavljen za upravnika logora. To svjedoči o velikom povjerenju koje je Maks Luburić imao prema Bosaku. Dolaskom Stjepana Bosaka na mjesto upravnika logora okončano je relativno mirno razdoblje od marta do novembra 1943. kada su upravnici logora bili poručnici Nikola Gadžić i Branimir Slipčević. Marta 1943. Nikola Gadžić zamijenio je Miroslava Filipovića-Majstorovića na mjestu upravnika logora. Tokom prvih dva mjeseca uprave u logoru, od oktobra 1942. do kraja godine, po direktivama vrha Ustaške obrane i vlastitom nahođenju, Filipović-Majstorović sproveo je više masovnih likvidacija zatočenika. Odlazak Maksa Luburića s čela Ustaške obrane značio je i privremeno okončanje sprovođenja masovnih zločina u logoru Stara Gradiška karakterističnih za 1942. godinu. Novi upravnik logora Nikola Gadžić “uveo je donekle blaži režim iako je ranije sam žestoko mlatio logoraše”. Njega je ujesen 1943. zamijenio Branko Slipčević, ali on je ostao na čelu uprave logora svega tri nedjelje “za koje vrijeme nije ni obišao logor”. “Iza ovoga preuzeo je upravu satnik Stjepan Bosak koji je uveo opet najstrožiji režim.”¹¹

10 Arhiv Srbije (Beograd) (dalje: AS), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (dalje: KIP), k. 4, 113/1944, Zapisnik od 13.3.1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Milana Rakasa iz Bistrice.

Dokument je objavljen 1989. u zbirci dokumenata koju su priredili istoričar Antun Miletić i istorijski publicista Vladimir Dedijer, ali bez navođenja izvora. (Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944. Svedočanstva*, Beograd, 1989, str. 751–762.) Riječ je o jednom od najznačajnijih izvora za poznavanje stradanja stanovništva kotara Bosanska Gradiška u Drugom svjetskom ratu. Milan Rakas je prije i tokom rata bio načelnik seoske opštine Bistrica.

11 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944; HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: ZKRZ),

Dolazak satnika Bosaka na čelo uprave logora opisan je u izvještaju Logorskog komiteta KPH sredinom 1944: "Po preuzimanju dužnosti Bosak je odmah skupio oko sebe najpoznatije krvnike: [Antu] Čenana poručnika, vodnika Mirka Runjaša i Jozu Vukovića, zastavnika Jozu Sudarevića i druge kojima je dano puno ovlaštenje da na zatočeniku mogu zadovoljavati svoje sadističke prohtjeve koliko i kako hoće. Iz Jasenovca je doveo poznatog krvoloka Jozu Stojčića kojeg je postavio za šefa upravnog odsjeka [logora] i Tihomira Kordića koji je postao zapovjednik radne službe na mjesto poručnika [Petra] Nemeta koji je... interniran u Jasenovac. Ljubo Miloš se stalno nastanio u logoru, a Luburić je počeo često dolaziti da daje direktive za nova mučenja i ubijanja... Pošto je sada okupio svoju novu zločinačku družinu Luburić je u logorima uveo stari režim iz 1942, odpočeo je njegov novi teror, mučenje, silovanje i ubijanje."¹²

- k. 5, GUZ-1293/45, Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; HDA, 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: JT SRH), k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 38–41; Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva,
- 12 Antun Miletić, *n.d.*, II, Beograd, 1986, dok. 359, str. 857–858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine. Dokument je objavljen na osnovu mikrofilmovane kopije dokumenta koja se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu, bez navođenja u kom arhivu, fondu i pod kojom signaturom je pohranjen izvorni dokument. Nisam uspio ući u trag izvornom dokumentu u građi CK KPH u HDA. Analiza sadržine dokumenta ukazuje da je izvor nastao u prvoj polovini 1944, što znači da je naslov dokumenta u Miletićevoj zbirci dokumenata neadekvatan. "Nepoznati logoraš" koji je sastavio izvještaj bio je Ivan Sabljak (1919–1944), sekretar Logorskog komiteta KPH. Poručnik Petar Nemet smijenjen je s dužnosti i interniran u Jasenovac zbog činjenja izvjesnih usluga logorašima i zbog nesprenosti da učestvuje u zločinima u logoru, iako je prethodno bio odgovoran za zločine nad srpskim stanovništvom u kotaru Pakrac. (Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 463–464). Petar Nemet je izvršio samoubistvo vješanjem ili je njegovo samoubistvo inscenirano od strane ustaša, 14.4.1944. "Sredinom januara 1944. došao je u naš logor [Jasenovac] poručnik Nemet... te sam s njim češće dolazio u kontakt... On mi je pričao razna ustaška zlodjela... 13.4.1944. promatrao sam kako je Majstorović ušao u sobicu Nemeta u ciglani, te je ostao oko dva sata... Sljedećeg dana ujutro nam je pričao mali Ciganin, koji ga je dvorio, da se je Nemet objesio. Mišljenje je logora bilo da ga je objesio Majstorović." (HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1315/45, Zapisnik od 18.5.1945. u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Slavka Dobrile.) Partizanska obavještajna služba doznala je maja 1944. o smrti Petra Nemeta. (HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji POC-a: Pomoćni obavještaji centar za Slavoniju Glavnim obavještajnom centru Hrvatske, 5.6.1944: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 20.5. do 27.5.1944.)

/ Prilike i zločini u logoru Stara Gradiška krajem 1943.

Nakon likvidacije tri grupe komunista, koja je sprovedena izgladnjivanjem do smrti tokom proljeća i ljeta 1942. prestao je s radom dotadašnji Logorski komitet КРН jer su njegovi članovi i njihovi najbliži saradnici ubijeni u tom razdoblju.¹³ Likvidacijom najiskusnijih komunista ne samo što je nestao Logorski komitet КРН već je onemogućen ilegalni rad bilo kakve komunističke organizacije u logoru Stara Gradiška. Najznačajniji doprinos obnovi ilegalnog rada komunističke organizacije i obnovi Logorskog komiteta КРН pružio je obučarski radnik iz Zagreba Ivan Sabljak (1919), rodom iz Rakovice kod Slunja. Sabljak je prebačen iz logora Jasenovac u logor Stara Gradiška 8. januara 1942. Zahvaljujući velikom oprezu i konspirativnom umijeću uspio je izbjeći likvidaciju pripadnika ilegalne komunističke organizacije u proljeće i ljeto 1942. Sve do kraja septembra 1944, kada je otkriven, neprestano je radio na jačanju organizacije. Pod njegovim rukovodstvom ilegalna komunistička organizacija u logoru sprovela je nabavku manje količine oružja i započela je s pripremama za pobunu logoraša, koja je, uz više odlaganja, planirana za 22. septembar 1944. Pobuna nije sprovedena zbog iznenadnog dolaska većeg broja ustaša u logor u kontekstu Druge banjalučke operacije.¹⁴

Krajem 1943. izvršene su dvije razmjene zatočenika logora Stara Gradiška. Dvadeset šestog oktobra otpuštena je grupa od 22 zatočenika i 28 zatočenica, koji su 31. oktobra razmijenjeni u Pisarovini. Rukovodstvo Logorskog komiteta КРН smatralo je da su se među njima “najviše nalazili negativni ljudi (osobito među ženama) sa nešto malo [komunističkih] simpatizera”. Takva ocjena uzrokovana je time što je uprava logora odlučila da za razmjenu odredi logoraše za koje je smatrala da su manje spremni da se nakon puštanja na slobodu priključe partizanskom pokretu, ignorišući zahtjeve partizana u kojima su navođena konkretna imena zatočenika predviđenih za razmijenu. Devetog decembra u Otočcu razmijenjeno je 25 zatočenica. “Potrebno je naglasiti da

13 Opširnije: Đorđe Mihovilović, *Čelija smrti*, Jasenovac, 2013.

14 HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-56, Bogde Jadrešin, “Opis rada i života druga Sabljak Ivice u konc. logorima Jasenovac i Stara Gradiška od decembra 1941. do novembra 1942.”, Zagreb, 15.4.1947; HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-99, Fabijan Rukavina Centralnom komitetu КРН: “Izveštaj o radu logorske organizacije u Staroj Gradiški i radu logorske partijske organizacije”, [1946.]. Osnovni biografski podaci o Ivanu Sabljaku: Đorđe Mihovilović, *n.d.*, str. 145–146.

su ovdje bile većim dijelom najobičnije žene sa nekoliko intelektualki, među njima jedna (logornica Mika Godlar) koja je molila ustaškog zapovjednika logora da ju ne šalje nego bi radije ostala u logoru.”¹⁵ Dvadeset četvrtog decembra amnestirano je 140 zatočenika logora Stara Gradiška “koji su već davno izdržali svoju kaznu”. Logorski komitet КРХ ocijenio je da većina onih koji su amnestirani nisu bili bliski partizanskom pokretu, osim nekolicine. Među amnestiranim bio je i nekadašnji logornik Milan Flumiani (1915), urar iz Zagreba, koji je nakon rata osuđen na smrt zbog saradnje s logorskom upravom i saučestvovanja u otežavanju položaja logoraša. Amnestija Milana Flumianija predstavljala je prvi primjer puštanja na slobodu nekog logornika.¹⁶ Rukovodstvo Logorskog komiteta КРХ smatralo je da su amnestirani uglavnom oni koji nisu pokazali spremnost da se solidariziraju s drugim logorašima. “Bosak je rekao da će sve što je pošteno biti pušteno, dok se ostalima slabo piše. Otišao je

- 15 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-34/2296, Prepis izvještaja Logorskog komiteta КРХ u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРХ, IV 1944. Ovaj neobjavljeni izvještaj nastao je početkom aprila 1944, kako se navodi na kraju dokumenta. Potpisan je od strane “partijskog rukovodstva” u logoru pri čemu se navodi da je riječ o četvorici članova rukovodstva, bez navođenja njihovih identiteta. Članovi Logorskog komiteta КРХ u to vrijeme bili su Ivan Sabljak i Fabijan Rukavina dok su identiteti druga dva člana neizvjestni (u izvorima se pominju Ivan Kardum, Jusuf Sabljaković i Antun Binički). Rukovodstvo komunističke organizacije u logoru uz izvještaj priložilo je plan logora s ucrtanim položajima ustaške posade u logoru i oko logora. Taj prilog nije sačuvan. Nije sačuvan original dokumenta pisan rukom već njegov prepis otkucan na pisačkoj mašini 1944. U izvještaju se ne navodi broj amnestiranih 24.12.1943. Taj broj navodi se u jednom drugom recentnom i neobjavljenom izvoru: HDA, 1809, Oblasni komitet КРХ za Slavoniju (dalje: OK КРХ za Slavoniju), k. 1, KP-108/87, Pismo Štefice [Serdar] Oblasnom komitetu КРХ za Slavoniju, 30.12.1943. U prepisu izvještaja Logorskog komiteta КРХ s početka aprila 1944. ne navodi se datum razmjene logoraša koji su pušteni 26.10.1943. već samo datum kada su pušteni iz logora. Datum razmjene (31.10.1943) naveden je prema svjedočenju zatočenice koja je tada zamijenjena: HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-18: Izjava Katice Pezelj, Vukovar, 20.11.1946. Zatočenica Mika Godlar postavljena je za logornicu ženskog dijela logora u drugoj polovini 1943. pri čemu je bila u dosluhu s organizacijom КРХ. Za njenu pomoćnicu postavljena je zatočenica Marijana Kravarić koja je takođe bila bliska komunističkoj organizaciji u ženskom dijelu logora. Logornica i njena zamjenica činile su određene usluge komunistkinjama i drugim zatočenicama. Može se pretpostaviti da je Mika Godlar željela ostati u logoru kako bi zaštitila sestru Paulu i šogoricu Fridu Godlar koje su se takođe nalazile u logoru. (HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-22: Izjava Štefice Serdar o držanju u logoru Marije-Mike Godlar, Osijek, 2.12.1946.)
- 16 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-34/2296, Prepis izvještaja Logorskog komiteta КРХ u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРХ, IV 1944. Opširnije o ulozi Milana Flumianija u logoru Stara Gradiška: Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 216.

sami ološ, 80% ništa, a 20% srednja vrijednost.”¹⁷ Vrlo negativna ocjena većine amnestiranih značilo je da je komunistička organizacija smatrala da većina njih neće biti od koristi partizanskom pokretu nakon što budu oslobođeni iz logora te da tokom boravka u logoru nisu iskazivali spremnost za organizovanjem na principima otpora i solidarnosti.

Amnestiranje i razmjena logoraša nisu isključivali priliv novih zatočenika. Preživjeli logoraš Marijan Kustorin interniran je u starogradiški logor sredinom decembra 1943. u grupi od 20 komunista i komunističkih simpatizera hrvatske nacionalnosti iz ustaškog zatvora u Zagrebu. On je ostavio opis prvih dana provedenih u logoru. “Na ulazu u logor dočekali su nas tamošnji mučitelji, ustaški poručnik Čenan Antun i ustaški poručnik Stojčić [Jozo], koji su nam odmah kleli mater komunističku i otjerali nas u prijavnu kancelariju, gdje je pod rukovodstvom Stojčića izvršena nad nama temeljna pljačka, a tome je prisustvovao već spomenuti Čenan. Oduzeto nam je sve osim odijela i rublja koje smo imali na sebi, naročito su se banditi bacili na satove i druge vrijedne predmete, a ostavili su nam samo žepni rubac. Oteta nam je čak i hrana koju smo na put ponjeli pa su po primjeru Čenana odmah i ostali banditi počeli

17 HDA, 1809, OK KPH za Slavoniju, k. 1, KP-108/87, Pismo Štefice [Serdar] Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 30.12.1943.

U pitanju je original dokumenta pisan rukom koji nije publikovan niti je korišten u istoriografiji. U pismu Štefice Serdar naveden je prepis pisma Logorskog komiteta KPH od 21.12.1943. Štefica Serdar (1920) ubrzo nakon što je 4.10.1943. otpuštena iz logora Stara Gradiška i 11.10.1943. zamijenjena u Bijeloj kod Daruvara, premještena je na partizansku teritoriju na južnim obroncima Psunja. Njen odlazak na partizansku teritoriju bio je usaglašen s Logorskim komitetom KPH u cilju uspostavljanja kontakta sa slavonskim partizanima. Štefica Serdar je nakon odlaska u partizane uspostavila kontakt s Jovom Vujičićem iz Caga koji je na osnovu uputstava dobijenih od nje u Okučanima preuzeo najmanje jedno pismo iz logora, koja je na dogovorenom mjestu ostavio neko od zatočenika logora Stara Gradiška koji je odlazio na prinudni rad u Okučane. Moguće je pretpostaviti da je putem te veze iz logora na Psunj upućeno nekoliko pisama, ali najvjerovatnije je sačuvan samo prepis pisma od 21.12.1943. Izvještaj Logorskog komiteta KPH od 21.12.1943. najvjerovatnije je napisao Ivan Sabljak s obzirom na to da se u pismu navodi da je logor krajem 1943. bio opkoljen vodom “kao u proljeće 1942.” pri čemu je poznato da je Sabljak bio zatočen u logoru od 9.1.1942. dok je Fabijan Rukavina, drugi istaknuti član Logorskog komiteta KPH, bio zatočen u logoru od 28.4.1943. (HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-99, Fabijan Rukavina Centralnom komitetu KPH, “Izvještaj o radu logorske organizacije u Staroj Gradiški i radu logorske partijske organizacije”, [1946.]) U pismu Ivica Sabljaka Mjesnom komitetu KPH Zagreb od 3.7.1944. nalazimo potvrdu da je upravo on održavao komunikaciju sa Šteficom Serdar. (Maja Kučan, “*Jedino moje i ostali!*” *Pisma iz logora, Jasenovac*, 2010, str. 106.)

pred nama jesti našu hranu.” Kustorin je razmješten u skupnu sobu u kojoj se nalazilo 60 logoraša nakon čega je određen za rad u krojačnici. “Higijenske prilike bile su vrlo slabe, hrana gotovo nikakova, sastojala se od dva puta dnevno neke juhe od pure. Radilo se 10 sati dnevno, kadkada i više. Na taj rad do iznemoglosti tjerao nas je tadanji šef rada ustaški poručnik [Tihomir] Kordić. Uz taj rad upotrebljavali su nas povremeno za najteže poslove kao n. pr. za tovarenje i prenošenje drvenih balvana koji su se na Savi iztovarali i prenašali u logor. Na putu od stovarišta do logora tada bi se postrojila tzv. ‘Dječačka sat’ ustaša koja se sastojala od samih mladića od 16 — 17 godina. Oni bi učinili špalir u odstojanju od pet koraka pored puta kojim smo mi nosili te ogromne balvane i kundačili svakoga od nas koji bi trčecim korakom morao pored njih prenašati te balvane.”¹⁸ “Dječačka sat” bio je nezvanični naziv za 10. satniju 3. bojne 1. UOZ. Iako satniju nisu sačinjavali samo maloljetnici, njen sastav činili su vrlo mladi ustaše. Zapovjednik satnije poručnik Marinko Polić početkom 1944. napunio je 21 godinu. Preživjeli logoraš Vinko Zadravec sjećao se 1945. da su pripadnici “Dječačkog sata”, za koji je potvrdio da je bio sastavljen od mladića starosti od 16 do 18 godina, krajem 1943. prilikom prenošenja balvana od pristaništa do logora tukli logoraše pod neposrednim rukovodstvom poručnika Polića.¹⁹

Nakon postavljanja Stjepana Bosaka za upravnika logora intenziviran je prinudni rad logoraša, što se prije svega odnosilo na težak rad na sječi šume u močvarama prema Jablancu. Naporan rad na sječi šume dodatno je bio otežan zbog drastičnog smanjenja obroka nakon postavljanja novog upravnika. “[Z]atvorenicima su bili zaposleni sa sječom drva... gladni su morali raditi duboko u noć, a vraćali su se u logor okrvavljeni i premlaćeni.”²⁰ Nadzor nad logorašima koji su upućivani na sječu šume obavljali su pripadnici 10. satnije pod komandom poručnika Polića.

Bjekstva iz logora Stara Gradiška bila su vrlo rijetka zbog specifičnih mjera osiguranja koje su sprečavale kako bjekstvo iz logora tako i potencijalni napad

18 HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1600, Zapisnik od 6.6.1945. sastavljen u ZKRZ u Zagrebu: Izjava Marijana Kustorina.

19 HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 139–140, Zapisnik od 29.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Vinka Zdraveca.

20 HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1293/45, Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 38–41: Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva.

na logor. "Logor je ograđen zidom visokim 5 metara, a oko zida nalaze se bunker i izvidnice s posadom. Na jugu je Sava, a sjeverno kud vodi glavna cesta za Okučane postavljeni su bunker. Okolica je čista i ravna nad kojom je lako imati pregled prostim okom. Kad bi se netko uspio probiti u logoru se primjenjuju strijeljanja za jednog pobjeglog deseterica iz one grupe kojoj on pripada; prema tome gubimo 10 drugova za jedan pokušaj koji još nije siguran da će uspjeti." Ipak, krajem 1943. izvršena su tri uspješna bjekstava iz logora. Dvadeset devetog oktobra "pobjegao je svojevolumno" logoraš Drago Zatezalo, jedan od četvorice članova Logorskog komiteta КРН. On se uspio dokopati partizanske teritorije na Psunju. Sutradan je iz Okučana pobjegao logoraš Božo Podobnik, "intelektualac koji nije sudjelovao u radu [tajne komunističke organizacije u logoru]". Njihovo bjekstvo nije rezultiralo odmazdom nad logorašima budući da se na mjestu upravnika još uvijek nije nalazio satnik Bosak. Prvog novembra Logorski komitet КРН pripremio je bjekstvo petorice logoraša muslimanske nacionalnosti koji su prethodno zarobljeni kao partizani ili uhapšeni kao organizovani komunisti u gradovima. Bio je to jedini primjer organizovanog bjekstva iz logora koji je odobrila komunistička organizacija u logoru. Bjegunci su odabrani iz redova logoraša muslimanske nacionalnosti jer je partijsko rukovodstvo procijenilo da njihovo bjekstvo neće imati za posljedicu masovne represalije, što se pokazalo kao ispravna pretpostavka. Za bijeg su odabrana petorica Muslimana koji su prethodno uspjeli nagovoriti jednog sunarodnika koji je bio ustaški stražar u logoru da im pomogne i priključi im se u bjekstvu. Među bjeguncima bio je Remzija Omanović, dotadašnji član Logorskog komiteta КРН. "Za ovaj bijeg nije bilo nikakvih represalija nad zatočenicima jer su otišli drugovi iz takovih mjesta da se za njih ne može nikoga povući na odgovornost, a k tomu pobjegli su sa ustašama muslimanima jer je sve zasnovano na religijskoj bazi."²¹ Rukovodstvo tajne komunističke organizacije u logoru smatralo je da će bjekstvo petorice komunista omogućiti da partizani na Kozari, koji su tokom prethodne godine uspjeli osnažiti vojnu organizaciju,

21 HDA, 1809, OK КРН za Slavoniju, k. 1, KP-108/87, Pismo Štefice [Serdar] Oblasnom komitetu КРН za Slavoniju, 30.12.1943; HDA, 1220, CK SKH, 1941-1945, KP-34/2296, Prepis izvještaja rukovodstva КРН u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРН, IV 1944; HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-53: Dragutin Roler, "Izjava o radu logorske organizacije u Jasenovcu i Staroj Gradiški", Zagreb, 28.6.1946; HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-99, Fabijan Rukavina Centralnom komitetu КРН, "Izveštaj o radu logorske organizacije u Staroj Gradiški i radu logorske partijske organizacije", [1946.]

uzmu u obzir prijedloge Logorskog komiteta KPH o mogućem napadu na logor i oslobodenju logoraša. Međutim, bjegunci nisu uspjeli ostvariti očekivanja Logorskog komiteta KPH. Remzija Omanović (1920, Cazin) umro je 20. februara 1944. od bolesti i iscrpljenosti na partizanskoj teritoriji.²²

“Početak vršenja Bosakove samovolje nad zatočenicima” započelo je oko 15 do 20 dana prije njegovog postavljanja za upravnika logora ubistvom Džemala Kajtaza (31), partizanskog komesara rodom iz Mostara. Kajtaz, koji je bio predviđen za zamjenu, “premlaćen je, zatvoren u samicu” 18. novembra 1943. u znak odmazde za bjekstvo petorice logoraša koje se dogodilo istog dana.²³ “Tako isprebijanog odveli su ga u podrum ustaške bolnice (gdje se obično vode oni koji treba da budu zaklani). Poslije tri dana isti je ubijen nožem u srce. Poslije nekoliko dana na isti način ubijen je i Bukić Osman, 18-godišnji mladić iz Prijedora.”²⁴ Izvor koji govori o bjekstvu petorice logoraša ističe da je ono bilo “samovoljno” odnosno da nije bilo usaglašeno s rukovodstvom Logorskog komiteta KPH koje je bilo vrlo oprezno prema ideji bjekstva logoraša zbog straha od masovnog kažnjavanja logoraša, odnosno njihove masovne likvidacije.²⁵ Prilikom ubistva Džemala Kajtaza Stjepan Bosak je navodno kazao žrtvi: “[N]ećeš ponovo biti partizanski komesar.”²⁶ Bivši logoraš Čedomil Huber opisujući prilike u logoru u jesen 1943. naveo je da je Kajtaza, koji je radio u logorskoj pekari, premlatio lično satnik Stjepan Bosak prilikom obilaska logo-

- 22 Opširnije o razlozima neuspjeha: Slavko Odić, Slavko Komarica, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Beograd, 2005, str. 157–162.
- 23 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-34/2296, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH, IV 1944.
- 24 Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 857–858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine. Dokument je nastao najkasnije sredinom 1944, a ne krajem 1944. kako pogrešno sugerise naslov dokumenta u Miletićevoj zbirci dokumenata.
- 25 “Što se tiče Rukavine Fabijana ja znam da je bio u partijskom rukovodstvu logora i on je uvijek prenašao na nas da se ne smije bježati jer da je to partijska direktiva... da je to kukavički jer zašto da se preko 200–300 lješeva naših najboljih drugova izvuku iz logora kriminalci.” (HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-58, Izjava Dragutina Škrgatića, 24.1.1946.) Postojao je još jedan razlog zbog kojeg je komunistička organizacija nerado gledala na pojedinačna bjekstva. Naime, već krajem 1943, a naročito tokom 1944, rukovodstvo komunističke organizacije na čelu s Ivanom Sabljakom razmatralo je mogućnost pobune u logoru i masovnog bjekstva iz logora: “U tom pripremanju zajedničkog bjekstva rukovodstvo je zabranilo pojedinačna bježanja koja su dovodila do postroženja režima u logoru.” (HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-53: Dragutin Roler, “Izjava o radu logorske organizacije u Jasenovcu i Staroj Gradiški”, Zagreb, 28.6.1946.)
- 26 Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 592.

ra. Huber navodi da je logorašima bilo neobično što Bosak vrši obilazak logora "jer on to inače nije činio". Huber navodi da je svaki naredni "prolazak Bosaka kroz logor izazivao veći strah nego ranije".²⁷

Navedeno bjekstvo petorice logoraša bilo je uspješno. Bjegunci su se domogli srpskog sela Donji Bogićevci odakle su uz pomoć partizanskih saradnika prebačeni na partizansku teritoriju na Psunju. Rukovodstvo Logorskog komiteta КРН dalo je negativnu karakteristiku za petoricu bjegunaca zbog njihovog lošeg postupanja prema drugim logorašima i samovoljnog odlučivanja na bijeg: "Ništa pozitivno od njih nema, a ovdje su nama svaki rad posve otežali i u životnu opasnost doveli."²⁸ Nakon toga "smijenjeni su logornici, a na njihova mjesta dođoše kriminalci i agenti na čelu s [Franjom] Mirtom, poznatim banjalučkim agentom. Agenti su smijenili skoro sve drugove sa boljih položaja, preseljavali [ih] i k tome na mnoga mjesta postavili svoje doušnike." Novi upravnik logora Bosak i novi logornik Mirt 7. decembra oduzeli su hranu od logoraša koji su primali pakete od rođaka pri čemu je intenzivirana pljačka novih pošiljki. Pljačkanje paketa s hranom znatno je otežalo konspirativnu komunikaciju Logorskog komiteta КРН i povećalo je mogućnost da organizacija bude otkrivena putem zaplijene ilegalne pošte u paketima.²⁹ Pooštreni teror u logoru koji je zaveo novi upravnik podrazumijevao je i likvidaciju dotadašnjeg logornika Nijaza Salihodžića (1918), pripadnika partizanskog pokreta iz Bihaća. On je po Bosakovom naređenju ubijen 31. januara 1944, na vrlo surov način, nakon više od mjesec dana boravka u izolaciji, zbog toga što je u jesen 1943. prilikom posjete logoru ustaškog bojnika Jakova Džala ispričao bojniku, svom poznaniku iz Bihaća, o zločinima koje je Bosak počeo sprovoditi u logoru.³⁰

27 Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, 1977, str. 45-46.

28 HDA, 1809, OK КРН za Slavoniju, k. 1, КР-108/87, Pismo Štefice [Serdar] Oblasnom komitetu КРН za Slavoniju, 30.12.1943.

29 HDA, 1220, CK SKH, 1941-1945, КР-34/2296, Prepis izvještaja rukovodstva КРН u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРН, IV 1944.
Franjo Mirt (1911) bio je redarstvenik Župske redarstvene oblasti u Banja Luci, rodom iz Donje Stubice. Uhapšen je iz nepoznatih razloga 2.4.1943. i deportovan u logor Stara Gradiška početkom maja 1943. (Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 257, str. 607: Odluka Ustaške nadzorne službe od 5.5.1943. o upućivanju Mirt Franje u logor Stara Gradiška.)

30 HDA, 1220, CK SKH, 1941-1945, КР-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva КРН u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРН: "Stanje u logoru Stara Gradiška", IX 1944; Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 857-858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru

Logorski komitet КРХ pisao je 21. decembra 1943. da je stanje u logoru "gore nego nekad u Jasenovcu", pri čemu se konstatuje da se "uslijed 14 bjekstava naročito stanje pogoršalo". "Smijenjeni su kažnjenički logorski funkcioneri (logornik i ostali koje smo obično nastojali proturiti da budu naši na tim mjestima), a namješteni sami internirani agenti koji sve jače mrcvare i naganjaju. Batine i samice su stalno na poslu, a i likvidacije su počele. Likvidirana su dva najbolja druga partizana bez ikakvog povoda. (Misli se na Kajtaza i Bukića, *nap. aut.*) Krećemo se samo po danu, a od 4 popodne do pola 7 ujutro stalno smo pod ključem. Kruh je posve ukinut, a 7.12. je konfiskovana sva privatna hrana za logorski kazan. Hrana je vrlo slaba i dalje." Isti izvor navodi da je komunistička organizacija u logoru radila na realizaciji masovnog bjekstva iz logora, za šta je nabavljeno oružje, ali da se od te ideje moralo odustati: "Akcija koju smo namjeravali za opći bijeg s oružjem koje postoji kod nas je nemoguća, a stanje neizdržljivo. Voda nas je opkolila kao u proljeće 1942, oko 600 bandita [ustaša] sa 17 ženskih [ustašica] je ovdje, a i drugi razlozi sprečavaju."³¹

Do kraja decembra 1943. "trajalo je svakodnevno nemilosrdno batinanje i pojedinačno ubijanje" u muškom dijelu logora.³² Uporedo s napadom 11. krajiške brigade NOVJ na Bosansku Gradišku, u noći 31. decembra 1943. na 1. januara 1944, pripadnici 3. bojne 1. UOZ započeli su sprovođenje masovnih likvidacija zatočenika logora Stara Gradiška, koje je kontinuirano trajalo do početka februara 1944.

Likvidacije zatočenika logora Stara Gradiška tokom januara i početkom februara 1944. moguće je precizno kvantifikovati zahvaljujući sačuvanim izvještajima Logorskog komiteta КРХ. S druge strane, u sjećanjima nekoliko

Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine. U pitanju su dva različita dokumenta. Drugi dokument pogrešno je datiran jer je nastao najkasnije sredinom 1944. Vjerovatni autor oba izvještaja bio je logoraš Ivan Sabljak, sekretar Logorskog komiteta КРХ.

Logornici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška bili su "glavni predstavnici" logoraša pred upravom logora. Osobe koje su postavljane na mjesto logornika odabirane su iz redova logoraša. Ponekad je komunistička organizacija uspijevala ostvariti uticaj na ličnost logornika pri čemu se nastojalo da logornik čini određene usluge ne samo političkim zatočenicima već svim logorašima. U Staroj Gradiški postojali su logornici za muški i ženski dio logora. Opširnije o ulozu logornika u logorima Jasenovac i Stara Gradiška: Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 232–245.

31 HDA, 1809, OK КРХ za Slavoniju, k. 1, КР-108/87, Pismo Štefice [Serdar] Oblasnom komitetu КРХ za Slavoniju, 30.12.1943.

32 Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 857–858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine.

preživjelih zatočenika i mještana sela Uskoci navode se podaci o mučenju i ubijanju zatočenika logora Stara Gradiška krajem 1943. – koji nisu navedeni u izvještajima Logorskog komiteta КРН, iako se u tim izvještajima opisuju događaji iz istog razdoblja. Budući da su izvještaji logorskog komiteta najrelevantniji i najrecentniji narativni izvori o likvidacijama u logoru Stara Gradiška, to stvara određenu nedoumicu. To se naročito odnosi na svjedočenje trojice stanovnika Uskoka, nekad većinski srpskog sela smještenog uzvodno na Savi nedaleko od logora Stara Gradiška, koje je zabilježeno početkom 1944. u Beogradu gdje su svjedoci pronašli utočište. Trojica mještana Uskoka tvrdila su da su ustaše 1. decembra 1943. kroz njihovo selo potjerali oko 1.500 logoraša iz Stare Gradiške, za koje su pretpostavili da su bili srpske nacionalnosti, i da su ih pobili na mikrolokaciji Lokvanac u šumi Međustrugovi, nedaleko od ušća Velikog Struga u Savu.³³ Budući da u drugim izvorima nema potvrde likvidacije zatočenika logora Stara Gradiška toga dana, ali ni u tom razdoblju, pogotovo ne tako velikog broja logoraša, kao što u drugim izvorima nema potvrde da su likvidacije logoraša u tom razdoblju vršene u Međustrugovima, nameće se pretpostavka da je riječ o permutaciji datuma ili pogrešno zapisanom datumu u dokumentu. Naime, postoji veći broj svjedočenja preživjelih zatočenika logora Stara Gradiška koja ukazuju na to da je 1. novembra 1942. u Međustrugovima pobijen velik broj logoraša pretežno srpske nacionalnosti. Preživjeli logoraši najčešće su navodili brojke od 900 do 1.500 logoraša pobijenih toga dana. Šesnaestog maja 1946. obavljena su probna iskopavanja masovne grobnice u Međustrugovima u kojoj su pokopane žrtve ubijene 1. novembra 1942. Članovi komisije koji su sproveli probna iskopavanja iznijeli su pretpostavku da je u toj grobnici pokopano 960 žrtava.³⁴ Budući da trojica mještana Uskoka

33 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944.) Ovaj dokument objavljen je dva puta. Prvi put fragmentarno, pri čemu je navedena arhivska signatira koja se odnosi na prepis dokumenta koji se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu: Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 310, str. 708–709. Drugi put skoro integralno (bez zaglavlja i dodatka od pola stranice), ali bez navođenja izvora: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *n.d.*, str. 675–679.

34 Sačuvano je više svjedočenja o masovnom zločinu od 1.11.1942. Navodim samo dva svjedočenja: HDA, 306, ZKRZ, k. 175, br. 4448, Zapisnik sastavljen 13.1.1945. u prostorijama ZKRZ u Šibeniku: Izjava Lidije Zlatić iz Zagreba; AJ, 110, DKRZ, k. 279, str. 648–649, Zapisnik sastavljen 13.1.1945. u prostorijama ZKRZ u Šibeniku: Izjava Lidije Zlatić iz Zagreba; AJ, 110, DKRZ, k. 279, str. 625, Zapisnik sastavljen pred Centralnom gradskom komisijom u Zagrebu 9.6.1945: Izjava Branka Ivančevića iz Zagreba. O iskopavanju grobnice u Međustrugovima vi-

u njihovom svjedočenju nisu neposredno spomenuli masovnu likvidaciju od 1. novembra 1942. dodatno se nameće pretpostavka o permutaciji datuma i neosnovanosti tvrdnji o navodnom masovnom zločinu od 1. decembra 1943.

Ubijanje stotinjak zatočenika srpske nacionalnosti, uglavnom žena i djece, koji su ubijeni izgladnjivanjem do smrti u drugoj polovini decembra 1943, potvrđeno je u sjećanjima četvero preživjelih logoraša. Njihova sjećanja kompatibilna su u najvažnijim detaljima zbog čega se nameće zaključak o istoričnosti tog zločina. Zločin se dogodio u dijelu logora poznatom pod nazivom kula, u kome su logorske vlasti od januara 1942. do septembra 1944. zatvarali žene i djecu pretežno srpske nacionalnosti. Bivši logoraš Šime Klaić, rodom iz Starih Perkovaca kod Slavenskog Broda, svjedočio je 1956: “U jesen 1943. prolazila je pored logora Stara Gradiška jedna grupa žena sa djecom koja je navodno bila puštena sa nekog drugog logora i upućena svojim kućama, ali su ih ustaše iz logora Stara Gradiška zadržali u prolazu pored logora, zatvorili u kulu, te im nisu dali ni hrane ni vode, gdje su pomrli od gladi. U prolazu pored kule čuo sam jezovite krikove tih žena i djece.”³⁵ Bivša logorašica Dragica Filipović, rodom iz Dubrave kod Brčkog, svjedočila je 1956. da se u jesen 1943. u kuli nalazilo zatočeno “nekoliko stotina žena i djece, koji 10 dana nisu dobivali hranu ni vodu, pa su neki odmah poumirali, jer je hrana i ranije bila nikakova, a oni koji su to izdržali likvidirani su”. Svjedokinja čak tvrdi da su ona i druge zatočenicice iz hrvatskog dijela Ženskog logora saznale “od nekih zatvorenica koje su mogle doći u kulu da su u toj situaciji zatvorenice jele svoju vlastitu djecu koja su umrla, a iznemogle i umrle nagrizali su i jeli štakori”.³⁶ Preživjeli logoraš Đorđe Miliša, autor memoarske knjige o logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ostavio je najpotpuniju sliku o ovom događaju s obzirom na to da njegovi zapisi vremenski lociraju događaj i ukazuju na približan broj žrtava. Miliša je zapisao da je u kuli desetak dana pred rimokatolički Božić 1943, dakle sredinom decembra 1943, zatvoreno “stotinu Srba sa ženama i djecom”. Zatočenicima nije davana hrana i voda. Miliša takođe navodi da su drugi zatočenic

djeti: Davor Kovačić, “Iskapanja na prostoru koncentratskog logora Stara Gradiška neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata i procjene broja žrtava”, *Scrinia Slavonica*, 3/2003, Slavanski Brod, 2003, str. 506.

35 HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 60–61: Zapisnik o saslušanju svjedoka Šime Klaića, Zagreb, 13.4.1956.

36 HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 62–63: Zapisnik o saslušanju svjedoka Dragice Klaić r. Filipović, Zagreb, 2.4.1956.

mogli čuti krike žrtava koje su molile hranu i vodu. “Nakon 14 dana otvorena je ta ‘ćelija smrti’. Mnogi su bili mrtvi. Preostali na životu bili su nahranjeni, ali otrovanim jelom. Nađeni su odmah zatim svi mrtvi... Grobari ih raznesoše i zato [su] dobili ispečeni odojak, bijelog kruha, rakije, vina i cigareta. I kad su se najeli bili su i oni zaklani.”³⁷ Bivši logoraš Juraj Blažević, rodnom iz Bune kod Mostara, bio je zatočen u logoru Stara Gradiška od avgusta do decembra 1943. Može se pretpostaviti da je amnestiran 24. decembra 1943. Blažević je tvrdio da je u Gradiški susreo zemljaka iz Bune Vinka Đovića koji je bio pripadnik 3. bojne 1. UOZ. “[K]ad je saznao da sam u logoru došao je kod mene u ćeliju i pokazao mi je neke djevojčice za koje je rekao da su partizani. Vidio sam u jednoj sobi oko 30 djevojčica starih od 8 do 13 godina koje su [bile] blijedog izgleda, sve ranjave po licu i tijelu, a za koje mi je Đović kasnije rekao da su pobijene.”³⁸

Iako izvještaji Logorskog komiteta КРН ne navode ubijanje izgladnjivanjem stotinjak zatočenika krajem 1943, navedena sjećanja četvero preživjelih logoraša predstavljaju uvjerljiv dokaz da se jedan takav zločin zaista dogodio. Upadljivo je da Šime Klaić i Dragica Filipović u svojim izjavama ne govore o zločinima u logoru tokom januara 1944, iako su u to vrijeme oboje boravili u logoru, što znači da su januarski događaji na njih ostavili manji utisak od navedenog ubijanja žena i djece krajem 1943. Najveću odgovornost za taj zločin snosi novi upravnik logora Stjepan Bosak.

Pripadnici 9. satnije 3. bojne 1. UOZ, koji su bili stacionirani na Vojnovića salašu pokraj Gređana, gdje se nalazila ekonomija logora Stara Gradiška, 31. decembra 1943. ubili su dvojicu dječaka srpske nacionalnosti iz sela Donji Bogičevci. Dječaci Zdravko Balić (16) i Miloš Pavić (14), seoski sluga rodom iz Glinice kod Vrnograča (Cazinska krajina), zajedno s vršnjakom Nikolom Miščevićem, toga dana povelu su svinje na žirenje u šumu Prašnik koja se nalazi između Donjih Bogičevaca i Vojnovića salaša. Nikola Miščević je 1945. svjedočio da su ustaše s Vojnovića salaša, koje su povremeno sretali u šumi, krenuli u susret trojici dječaka nakon čega je Miščević riješio bježati, dok su druga dvojica dječaka odlučila ostati uz svinje. Budući da se Balić i Pavić više nisu vratili njihovi rođaci su vjerovali da su ubijeni u šumi. Sutradan su Balićeva majka i Miščevićev otac otišli prema Vojnovića salašu gdje su zatekli opljačkane

37 Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, str. 268–269.

38 HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka iz ranijih procesa pred sudom, str. 33: Zapisnik o saslušanju svjedoka Juraja Blaževića, Zagreb, 9.4.1956.

svinje. Ispred ulaza u salaš visio je leš nepoznatog obješenog mladića. Rodaci žrtava tvrdili su da je zapovjednik logorske ekonomije na Vojnovića salašu u to vrijeme bio Šime Matić, ustaški poručnik rodom iz Čavoglava kod Drniša.³⁹ Zapovjednik 9. satnije 3. bojne 1. UOZ koja je bila stacionirana u logorskoj ekonomiji pokraj Gređana bio je poručnik Ante Merdžo.

/ Masovni zločin u Bosanskoj Gradiški 1. januara 1944.

Napad 11. krajiške brigade na ustaško-domobranski garnizon u Bosanskoj Gradiški 31. januara 1943. sproveden je na osnovu naređenja Vrhovnog štaba NOVJ i Štaba 5. (krajiškog) korpusa NOVJ u okviru Prve banjalučke operacije. Brigada je dobila zadatak da neutrališe protivnički garnizon u Bosanskoj Gradiški i da poruši pontonski most na Savi kako bi se spriječilo pristizanje pomoći protivničkoj strani u borbama za Banja Luku. Naređenje nije podrazumijevalo napad na logor u Staroj Gradiški s obzirom na to da je takav cilj bio nerealan. Dakle, most je trebalo srušiti umjesto da se preko njega juriša na dobro branjene pozicije logorske posade u starogradiškoj tvrđavi što bi se nesumnjivo završilo neuspjehom i velikim gubicima. S druge strane u naređenju se navodi da se očekuje da će snage 6. (slavonskog) korpusa NOVJ izvršiti demonstrativan napad na Staru Gradišku. Demonstrativan napad takođe nije podrazumijevao zauzimanje i oslobađanje logora jer je takav cilj bio podjednako nerealan kao i zauzimanje logora s južne, bosanske strane.⁴⁰

U napadu su učestvovala sva četiri bataljona 11. krajiške brigade. "Svi bataljoni su uspjeli prodrijeti u grad, ali žicom ograđene tvrde kuće koje se nalaze u blizini mosta bile su prepreke da bataljoni nisu mogli srušiti most na Savi, a oko 6 sati neprijatelj je dobio pojačanje iz Stare Gradiške."⁴¹ Pomoć koja

39 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 29239, Izjave Nikole Balića, Milke Balić, Perse Balić, Anke Mišćević i Nikole Mišćevića iz Donjih Bogićevaca, 6.7.1945.

40 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR-a*), IV/20, Beograd, 1960, dok. 137, str. 457: Zapovijest Štaba 5. korpusa NOVJ od XII 1943. za napad na Banja Luku i Bosansku Gradišku.

41 *Zbornik NOR-a*, IV/21, Beograd, 1960, dok. 83, str. 262–263: Izvještaj štaba 4. NOU divizije štabu 5. korpusa NOVJ za razdoblje od 26.12.1943. do 10.1.1944, 15.1.1944; *Isto*, dok. 89, str. 292: Izvještaj 11. krajiške brigade štabu 4. NOU divizije za razdoblje od 26.12.1943. do 15.1.1944, 15.1.1944.

"Treći bataljon je vrlo brzo prodro preko neprijateljskih položaja na obadva nasipa. Neprijatelj

je pristigla iz Stare Gradiške spriječila je gubitak uskog mostobrana u Bosanskoj Gradiški i omogućila je konsolidaciju odbrane. Ubrzo nakon toga uslijedio je napad njemačkih mehanizovanih snaga iz pravca Banja Luke na partizanske položaje na južnom obodu varoši što je primoralo štab 11. krajiške brigade da odvoji polovinu snaga koje su bile angažovane u napadu na ustaše kako bi se spriječio prodor njemačkih snaga u grad. Partizani su uspjeli privremeno zadržati prodor njemačkih snaga i uništiti nekoliko njemačkih kamiona, ali u 18 sati 1. januara 1944. uslijedilo je povlačenje partizana prema Kozari "jer je neprijatelj u Bosanskoj Gradiški ojačao i nije bilo izgleda za uspeh u akciji". Zapravo, ustašama na mostobranu stigla je pomoć njemačkih snaga, odnosno kolone oklopnih vozila, i iz pravca Okučana. Može se pretpostaviti da je povlačenje partizanskih snaga započelo prije 18 sati, zapravo i prije podne toga dana, a da je definitivno povlačenje prema Kozari okončano u 18 sati. U napadu na Bosansku Gradišku 11. krajiška brigada imala je dvojicu poginulih i 53 ranjena pripadnika. U sukobu s njemačkim snagama na južnim prilazima gradu brigada je imala devetoricu poginulih i osmoricu ranjenih boraca. Dakle, trajni gubici 11. krajiške brigade u napadu na ustaše u Bosanskoj Gradiški bili su minimalni, naročito u poređenju

je bio prosto pregažen i sve tri čete ovog bataljona su jurišale prema mostu. Lijevo obuhvatno i sa čela izbile su 1. i 2. četa pred katoličku crkvu koja se nalazila sasvim blizu mosta i koju su ustaše sa okolnim zgradama utvrdile za kružnu odbranu u sistemu odbrane mosta. Teren ispred crkve je bio ograđen žicom, a ispred žice postavljene pješadijske mine što je pomoglo ustašama da sa tim preprekama i jakom vatrom zaustave prodor pomenutih četa 3. bataljona. Desno od ovih dviju četa obalom Save prodirala je 3. četa na čelu sa komandirskom četom Stojanom Subotićem i političkim komesarom Milanom Bošnjakom. Komandir čete Stojan Subotić, kada je četa izbila na most zatražio je da odmah pride minersko odjeljenje i sa eksplozivom minira most." Minersko odjeljenje tokom noćnog napada nije uspjelo da isprati nalet 3. bataljona i izgubilo je orijentaciju tako da uopšte nije dospjelo do blizine mosta. "Treća četa 3. bataljona ostala je na mostu sve do svanuća. Kada je svanuo 1. januar 1944. ustaše su jednovremeno otvorile jaku vatru sa lijeve obale Save iz teških minobacača i mitraljeza po 3. četi 3. bataljona i ostalim jedinicama brigade. Istovremeno i ustaše iz uporišta kod katoličke crkve otvorile su vatru. Ustaše su nakon otvaranja vatre izvršile i juriš, ali su uz velike gubitke povraćene natrag u uporište. Tom prilikom je teže ranjen i zapovjednik ustaša Bosak Stjepan. On predaje tada komandu zapovjedniku blagajne glavnog ustaškog stana u Zagrebu Ivanu Terziću, koji se zatekao u Bosanskoj Gradiški na dopustu kod svoje porodice. Po uputama ranjenog Bosaka, Terzić sa ustašama 1. januara brani most uz velike gubitke. Mnogo je ustaških lješeva oko mosta. Najžešću borbu sa ustašama oko mosta vodila je 3. četa 3. bataljona u kojoj su tada teško ranjeni komandir 3. čete Stojan Subotić i komandir 1. čete Lazo Popović. Komandu nad četom je tada preuzeo politički komesar Milan Bošnjak." (Đuro Milinović, Drago Karasijević, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška, 1982, str. 179–180.)

s ustaškim gubicima. Prema partizanskim izvorima, protivnički gubici iznosili su 70 poginulih i “mnogo više” ranjenih pri čemu se podrazumijeva da se daleko najveći dio protivničkih gubitaka odnosio na ustaše.⁴²

Podatak o 70 poginulih ustaša nesumnjivo je uveličan. Naime, prema podacima Ministarstva oružanih snaga NDH, u borbi s partizanima u Bosanskoj Gradiškoj snage NDH imale su gubitke od “30 poginulih, 68 ranjenih i 23 nestala”.⁴³ Nije jasno da li su u taj broj uračunati i gubici ustaša u borbi protiv Novogradiškog bataljona Posavskog partizanskog odreda na lijevoj obali Save, između Stare Gradiške i Donje Varoši, za koje se može pretpostaviti da su bili minimalni. Podatak o 23 nestala najverovatnije se odnosi na domobrane zarobljene u Bosanskoj Gradiški. Autori monografije o 11. krajiškoj brigadi naveli su da je brigada zarobila 133 domobrana i jednog domobranskog oficira. Nije jasno da li partizanski izvor navodi uveličan broj zarobljenih domobrana ili citirani izvor NDH navodi umanjeni broj potencijalnih zarobljenih odnosno nestalih domobrana (23). U izvještaju Logorskog komiteta KP H Stara Gradiška, koji je nastao početkom septembra 1944, navodi se da je 3. bojna 1. UOZ u borbi s 11. krajiškom brigadom u Bosanskoj Gradiški imala preko 40 poginulih pripadnika.⁴⁴ Kada je riječ o broju poginulih zdrugovaca, taj podatak je najvjerojatnije tačniji u odnosu na dva prethodno navedena podatka. Broj ranjenih ustaša možda je iznosio i do 60, s obzirom na to da u jednom nedatiranom izvještaju koji je Maks Luburić tokom 1944. poslao Andriji Artukoviću stoji da su pripadnici 3. bojne 1. UOZ u borbama za Bosansku Gradišku imali gubitke od “stotinjak mrtvih i ranjenih”.⁴⁵

Zdrugovci, odnosno Luburićeve ustaše, nisu imali tako velike gubitke od početka rata, pogotovo ne u neposrednoj blizini ustaških logora. Tako veliki gubici naročito dolaze do izražaja ako imamo u vidu da su borbe trajale pola dana i da su partizani imali minimalne trajne gubitke. Na ustaše je šokantno

42 *Zbornik NOR-a*, IV/21, Beograd, 1960, dok. 83, str. 262–263; Izvještaj štaba 4. NOU divizije štabu 5. korpusa NOVJ za razdoblje od 26.12.1943. do 10.1.1944, 15.1.1944; *Isto*, dok. 89, str. 292; Izvještaj 11. krajiške brigade štabu 4. NOU divizije za razdoblje od 26.12.1943. do 15.1.1944, 15.1.1944.

43 HDA, 487, Ministarstvo oružanih snaga NDH, k. 10, Dnevna izvješća 1944: Dnevno izvješće broj 4/44 po podacima primljenim 4.1.1944. do 9 sati.

44 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KP H u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KP H: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944.

45 HDA, 1561, SDS, dos. br. SDS1-301595 (Luburić Maks Vjekoslav), str. 17: Pismo Vjekoslava Maksa Luburića Andriji Artukoviću, [1944.]

djelovalo ne samo to što su se partizani neprimjetno približili gradu i zauzeli skoro cijelu varoš naspram tvrđave i logora već i to što su taj poduhvat izveli partizani s Kozare za koje se još uvijek smatralo da se nikad neće oporaviti od poraza zadobijenog u Operaciji "Kozara" početkom ljeta 1942. Starogradiškim ustašama nije bilo lako da povjeruju da su im sinovi, braća i rođaci onih koje su ubijali, od Stare Gradiške do Jasenovca, oko Lipika i Slavonske Požege, u stanju nanijeti ozbiljne vojne gubitke. Pripadnici 3. bojne 1. UOZ bili su svjesni da ih je od potpunog poraza u Bosanskoj Gradiški spasio dolazak njemačke oklopne jedinice iz Slavonije.

Pripadnici 3. bojne 1. UOZ i ustaška milicija iz Bosanske Gradiške 1. januara 1944, odmah nakon potiskivanja partizana iz grada, započeli su hapšenje i ubijanje stanovnika Bosanske Gradiške. Svjedočenja savremenika i očevidaca ukazuju na to da su hapšenja uglavnom vršili pripadnici lokalne ustaške milicije, dok su likvidacije vršili pripadnici 3. bojne 1. UOZ pod komandom satnika Stjepana Bosaka, osim pojedinih ubistava koje su izvršili pripadnici lokalne ustaške milicije. Nakon rata zabilježena su svjedočenja nekoliko osoba koje su izbjegle da budu ubijene 1. januara 1944. u Bosanskoj Gradiški. Riječ je o osobama koje su takođe ustaše uhapsile s namjerom da ih likvidiraju. Svi oni su dovedeni na mjesto zločina nakon što je glavnina žrtava već bila pobijena. Neki od njih posmatrali su pojedinačna ubistva nakon dovođenja na mjesto zločina. Preživjeli uhapšenici svjedočili su o približnom broju likvidiranih osoba, o identitetima pojedinih žrtava, o identitetima pojedinih zločinaca kao i o načinu na koji su spašeni smrti. Zahvaljujući svjedočenjima desetak svjedoka i očevidaca moguće je zaključiti da su ustaše toga dana u Bosanskoj Gradiški ubili najmanje 60 osoba, pri čemu je 47 osoba ubijeno na trgu ispred mosta na Savi gdje su vršena strijeljanja i vješanja građana dok je 13 mještana ubijeno na ulici ili u njihovim kućama u gradu. U tim svjedočenjima navedeni su poimenični podaci za 44 osobe koje su ubijene toga dana u Bosanskoj Gradiški pri čemu se navode imena 31 osobe ubijene na gubilištu pokraj mosta dok je 13 žrtava ubijeno u drugim dijelovima grada. Izdvaja se stradanje petočlane ukrajinske porodice Hnip s obzirom na to da je cijela porodica, uključujući troje djece, ubijena u njihovoj kući. Trojica obješenih muškaraca na trgu pokraj mosta bili su zatočnici logora Stara Gradiška. Postoje tvrdnje da su toga dana u Bosanskoj Gradiški ubijene i dvije djevojke, koje su bile sestre, stanovnice Donjih Bogićevaca u kotaru Nova Gradiška. Za njih se takođe može pretpostaviti da su ubijene na gubilištu pokraj mosta. Budući da izvor navodi imena ubijenih sestara iz Donjih Bogićevaca to

povećava broj poimenice poznatih žrtava ubijenih na gubilištu kod mosta na 33, a ukupan broj poimenice poznatih žrtava na 46.⁴⁶ Većina ubijenih bili su stanovnici Bosanske Gradiške, osim nekolicine žrtava iz okolnih sela i trojice

- 46 Poimenice poznate žrtve: Bogdan Sladojević (1900); Radmila Bogosavac (1904), Milenko Mandić (1922), njegova majka Slavka Mandić (1897), Nikola Slijepčević (1912), Božo Popović, Desanka Bamburać (1922), njena sestra Mirjana Bamburać (1923), Ristan Kević (1894), njegova majka Milka Kević (1870), Hasanbegović (?), Branko Gavranović (1906), Božo Pavić (1888), Olga Timarac (1924), Boško Cvjetković, Bosa Radić (1905), njene kćeri Dara Radić (1930) i Jelena Radić (1929), Ignjatije Subotić (1903), njegova supruga Krista Subotić (1905), njihove kćerke Božana Subotić (1926) i Bogdana Subotić (1924), Dragan Radivojac (1927), Savo Radivojac (1895), Bogoljub Jagodić (1927), Bogdan Srna (1923), Branka Trojan (1920), Nada Bralić (1915), Nebojša Bralić (1940), Vaso Hnip (1889), Anka Hnip (1914), i njihova djeca Aleksandar Hnip (1934), Orginija Hnip (1937), Nikola Hnip (1939), Slavko Kesić (1894), Prkić (?), Zaim Glavaš (1914), Delić (?), Meho Čatić (1906). Sve navedene žrtve bili su stanovnici Bosanske Gradiške. Petorica posljednjih nisu ubijeni kod mosta na Savi već u Obradovcima i Tekiji. Ristan Kević i njegova majka Milka ubijeni su u njihovoj kući u gradu, kao i Milka Alvar te petoro članova ukrajinske porodice Hnip. Donji Bogičevci: Anka Stanojević (1912), Draga Stanojević (1919). Cerovljani: Đuro Ljubojević (1919). Đuro Ljubojević je bio činovnik seoske opštine Cerovljani. Može se pretpostaviti da je živio u Bosanskoj Gradiški, a ne u Cerovljanima, koji su bili pod partizanskom kontrolom, s obzirom na to da je bio lojalan vlastima NDH. Trojica logoraša iz Stare Gradiške obješeni u Bosanskoj Gradiški: Mile Milašinović (1880) iz Kukunjevca kod Lipika, Dušan Knežević (1920) iz Gornjih Jutrogošta kod Prijedora i Rade Kodžić (nepoznato). Godišta žrtava navedena su uglavnom na osnovu popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1964. Čiji rezultati su dostupni u bazi podataka MŽG iz Beograda. Za tri žrtve muslimanske nacionalnosti nedostaju potpuni poimenični podaci. Za žrtvu koja se prezivala Hasanbegović navodi se da je bila sudski činovnik rodom iz Dervente.

Izvori u kojima se navode poimenični podaci o žrtvama: AS, G-2, KIP, k. 4, 113/1944, Zapisnik od 13.3.1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Milana Rakasa iz Bistrice; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 316, Zapisnik o preslušanju svjedoka Vase Čičića rađen kod Gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosanska Gradiška (dalje: GKRZ) dne 30.5.1945; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 315, Zapisnik o preslušanju drugarice Antonić Dušanke rađen kod GKRZ za Bosansku Gradišku dne 23.5.1945; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 308, Zapisnik sastavljen dne 4.11.1946. pred GKRZ u Bosanskoj Gradiški: Izjava Katice Sladojević iz Banja Luke; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 314, Zapisnik o preslušanju Otilije Hrube rađen kod GKRZ za grad Bosansku Gradišku dne 23.5.1945; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 311, Zapisnik sastavljen kod Opštinskog NOO u Bosanskoj Gradiški 18.5.1945: Izjava trgovca Smaila Hamzića iz Bosanske Gradiške; HDA, 306, ZKRZ, k. 140, GUZ-989/47, Kotarski narodni odbor u Okučanima, dne 24.3.1947, Predmet: Stanojević Draga i Anka iz Donjih Bogičevaca oglašavaju se mrtvim.

O stradanju ukrajinske porodice Knip vidjeti: Mirko Kragulj, "Ustaški zločin poslije napada brigade na Bosansku Gradišku", *Jedanaesta krajiška (kozaračka) brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Miloš Šurlan), Beograd, 1987, str. 276. Za imena trojice zatočenika logora Stara Gradiška koji su 1.1.1944. obješeni u Bosanskoj Gradiški vidjeti: Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 858: Izvod

zatočenika logora Stara Gradiška. Pored dvije žrtve iz Donjih Bogićevaca i jedne žrtve iz Cerovljana, čiji su identiteti poznati, na glavnom gubilištu ubijena su i dva muškarca iz Laminaca čiji identiteti nisu poznati. Kada je riječ o etničkoj strukturi, među 42 poimenice poznate žrtave 32 su bile srpske, pet muslimanske i pet ukrajinske nacionalnosti. Od pet žrtava muslimanske nacionalnosti četiri su ubijene u prigradskim naseljima, a jedna najvjerojatnije na gubilištu kod mosta. Svih pet žrtava ukrajinske nacionalnosti ubijene su u njihovoj porodičnoj kući. Od 32 poimenice poznate žrtve srpske nacionalnosti najmanje 26 ubijeno je na glavnom gubilištu, četiri na drugim lokacijama u gradu, a za dvije žrtve iz Donjih Bogićevaca može se opravdano pretpostaviti da su takođe ubijene na gubilištu pokraj mosta. Među 42 poimenice poznatih žrtava 24 su bile muškog pola, a 18 ženskog pola. Među njima je bilo petoro djece. U masakru u Bosanskoj Gradiški ubijeni su svi članovi nekoliko porodica pri čemu se izdvajaju ubistva petočlane porodice Hnip i četveročlane porodice Subotić.

Izjava Vase Čičića od 30. maja 1945. predstavlja najdragocjenije svjedočenje o zločinu u Bosanskoj Gradiški 1. januara 1944. Čičić je posvjedočio da su ustaše toga dana vješanjem ili strijeljanjem ubili 47 osoba pokraj mosta na Savi. On je svojim kolima bio primoran prevesti leševe svih žrtava s gubilišta do zgrade redarstvene postaje, a sutradan do masovne grobnice na periferiji grada. Tokom prevoženja prebrojao je žrtve. Čičić je tvrdio da je nakon što je sproveden do lokacije na kojoj su vršene likvidacije, ispred mosta vidio “27 mrtvih ljudskih tjelesa bilo da vise na banderama bilo da ubijeni u lokvi krvi leže”. “Meni je bilo naredeno da svojim kolima te mrtve vozim kod policijske stanice. Ja sam tada među ubijenim prepoznao gospođu Slavku Mandić i njenog 20-godišnjeg sina Milenka, koji su ležali mrtvi jedno pored drugog. Čuo sam da su oni [bili] obješeni i to prvo sin, pa onda majka. Vidio sam kako visi na banderi Nikola Slijepčević, sudski glasnik Sreskog suda u Bosanskoj Gradiški. Nadalje su ležali mrtvi Ignjatije Subotić, opančar iz Bosanske Gradiške, i njegova žena Krista sa dvije kćeri, imena im ne znam, a bile su djevojke po zanimanju frizer-

iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine; Z.[vonko] T.[kalec], “Ustaški zločini u konclogorima neće biti zaboravljeni”, *Naprijed*. Organ Centralnog komiteta KP Hrvatske, II, 47, [Petrova gora], 13.4.1944, str. 3; Zvonko Tkalec, “Stara Gradiška”, *Dokumenti ustaškog terora. Koncentracioni logori*, [Petrova gora, VI] 1944, str. 73. Članci Zvonka Tkalca predstavljaju najranije objavljene narativne izvore o iskustvu zatočenika logora Stara Gradiška. List *Naprijed* i publikacija *Dokumenti ustaškog terora. Koncentracioni logori*, štampani su 1944. u partizanskoj štampariji na lokaciji Crna lokva na Petrovoj gori.)

ke.” Nakon što se Čičić udaljio s prvim tovarom leševa čuli su se “grozni jauci žrtava” prilikom strijeljanja iz mitraljeza. Kada se vratio na trgo kod mosta Čičić je odveo još jedan tovar leševa, ovoga puta 20 tijela žrtava koje su dijelom ubijene vješanjem, a dijelom strijeljanjem. Stravu koju je posmatrao Čičić je sažeo u jednu rečenicu: “Ja sam bio izvan sebe i sve mi je to kao jedan užasan san i danas kada o tome govorim, uopće ne mogu da shvatim da je to bila stvarnost i da to ljudi uopće mogu činiti.”⁴⁷ Milan Rakas, stanovnik Bosanske Gradiške, potvrdio je da su ustaše objesili Milenka Mandića pred njegovom majkom “koja je od bola za svojim sinom jedincom kidala sa sebe haljine i kopala zemlju nogama i rukama sva izbezumljena”.⁴⁸ Stanovnica Bosanske Gradiške, Katica Sladojević, toga dana uhapšena je zajedno sa suprugom Bogdanom od strane ustaša pod vođstvom Joze Katušića. Nakon što su dovedeni na trg kod mosta vidjela je kako je ustaški logornik Zvonko Sukić ubio Radmilu Bogosavac iz puške. Među obješenima na banderama prepoznala je pojedine sugrađane. Katica Sladojević i njena sugrađanka Mileva Čičić puštene su nakon kraćeg vremena: Mileva jer joj je muž bio u domobranima, a Katica vjerovatno zato što je bila Hrvatica. Katičin suprug Bogdan nakon njenog odlaska ubijen je kod mosta na Savi.⁴⁹

Ustaše na čelu s Jozom Katušićem i Zvonkom Sukićem 1. januara 1944. uhapsili su i šestočlanu porodicu Grgić iz Gradiške. Uhapšeni su takođe sprovedeni do mosta na Savi, o čemu je svjedočio preživjeli Stevan Grgić. Njegovo svjedočenje dragocjeno je jer govori o tome da je na gubilište na kome je prethodno vršeno ubijanje bilo dovedeno oko 200 uhapšenika koji su pošteđeni likvidacije zahvaljujući intervenciji nepoznatog domobranskog oficira. “Na tom mjestu ugledali smo 30 do 40 lica pobijenih, a nas živih bilo je oko 200. Na intervenciju nekoliko domobranskih oficira nas nisu strijeljali već su nas strpali u zatvor. U zatvoru su nas zlostavljali i poslije osam dana pustili su nas kući.”⁵⁰

47 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 316, Zapisnik o preslušanju svjedoka Vase Čičića raden kod GKRZ Bosanska Gradiška dne 30.5.1945.

48 AS, G-2, КП, k. 4, 113/1944, Zapisnik od 13.3.1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Milana Rakasa iz Bistrice.

49 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 308, Zapisnik sastavljen dne 4.11.1946. pred GKRZ u Bosanskoj Gradiški: Izjava Katice Sladojević iz Banja Luke.

50 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 308, Zapisnik o saslušanju svedoka Grgić Stevana izvršenom na dan 25.9.1945. u 1. rejonskom povereništvu ZKRZ u Beogradu. Svjedok je nekoliko dana nakon što je pušten kući ponovo uhapšen i potom deportovan na prinudni rad u Njemačku. Nakon rata kod kuće nije nikoga zatekao jer su njegovi ukućani i najbliži srodnici pobijeni od strane ustaša septembra 1944.

Svjedočenje Stevana Grgića značajno je jer ukazuje na približan broj uhapšenih građana i zbog informacije o poštediti većine uhapšenika. Budući da drugi izvori navode da je u spečavanju ustaša da pobiju sve uhapšeničke glavnu ulogu odigrao nepoznati njemački oficir, nije potpuno izvjesno koliko je pouzdana Grgićeva tvrdnja o presudnoj ulozi nekoliko domobranskih oficira u spašavanju većine uhapšenika. Naime, Vaso Čičić je u poslijeratnom svjedočenju iznio tvrdnju da je likvidiranje građana ispred mosta “prekinuto od strane Nijemaca”. On tvrdi da je neimenovani njemački komandant u činu kapetana sve vrijeme bio u gradu kada su vršene javne likvidacije ispred mosta, ali da isprva nije intervenisao. Čičić pretpostavlja da je ubijanje prekinuto na intervenciju “Nijemaca” zbog toga što je isuviše eskaliralo odnosno zbog toga što im njegova masovnost i brutalnost nije bila prihvatljiva.⁵¹ Budući da raspoložemo sa svjedočenjem u kome se navodi da je “njemački komandant” i sutradan spriječio ubijanje 65 uhapšenika, čini se da je uloga nepoznatog njemačkog komandanta bila presudna u spašavanju velikog broja uhapšenih građana. Međutim, to ne isključuje mogućnost sličnog djelovanja pojedinih domobranskih oficira. Osim toga, upamćeno je da je “na intervenciju nekoliko uticajnih mještana, Hrvata, spašeno streljanja nekoliko građana, među njima i djeca Stojana Radića, Predrag i Nenad”.⁵²

Otilija Hruby, stanovnica Bosanske Gradiške, svjedočila je kako je 1. januara 1944. u ulici u kojoj je živjela vidjela povorku građana srpske nacionalnosti koje su ustaše sprovodili prema mostu, a koji su iz nepoznatog razloga poštediti likvidacije. “Ispred svoje kuće vidjela sam povorku oko 30 ljudi, žena i djece, koji su očajno izgledali, nepotpuno obučeni, onako kako su ih kod kuće zatekli. Na čelu povorke bio je ustaša Zvonko Sukić i druge ustaše logoraši (iz logora Stara Gradiška, *nap. aut.*) koje ne poznajem po imenu. Ovi očajnici koje su vodili molili su Sukića da makar spasi djecu ako već oni moraju pogubiti glave.” Svjedokinja napominje da su ovi ljudi iz nepoznatog razloga odvedeni s gubilišta u redarstveni zatvor odakle su bili pušteni.⁵³ Ovo kazivanje kompatibilno je s tvrdnjama o intervenciji nepoznatog oficira.

51 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 316, Zapisnik o preslušanju svjedoka Vase Čičića rađen kod GKRZ Bosanska Gradiška dne 30.5.1945.

52 Mirko Kragulj, “Ustaški zločin poslije napada brigade na Bosansku Gradišku“, *Jedanaesta krajiška (kozaračka) brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Miloš Šurlan), Beograd, 1987, str. 277.

53 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 314, Zapisnik o preslušanju Otilije Hruby rađen kod GKRZ za grad Bosansku Gradišku dne 23.5.1945.

Milan Rakas, načelnik opštine Bistrica u kotaru Bosanska Gradiška, svjedočio je u izbjeglištvu u Beogradu, dva mjeseca nakon masovnog zločina u Bosanskoj Gradiški, da su ustaše pod komandom Stjepana Bosaka 1. januara 1944. pokraj mosta na Savi ubili 45 osoba srpske nacionalnosti što predstavlja potvrdu navoda Vase Čičića o približnom broju ubijenih na toj lokaciji (47). Rakasovo svjedočenje važno je kao prvo zabilježeno svjedočenje nekog stanovnika Bosanske Gradiške o zločinu 1. januara 1944, pogotovo jer je to svjedočenje kompatibilno s navodima svjedoka i očevidaca zabilješanim neposredno nakon rata. Rakasovo svjedočenje dopunjava tvrdnje o poštedi dijela uhapšenika koji su prvog dana dovedeni na gubilište, o čemu je svjedočio Stevan Grgić. Rakas je iznio tvrdnju da su hapšenja sprovedena i 2. januara 1944, kada su ustaše uhapsili 65 građana srpske nacionalnosti koje su takođe dotjerali do mosta s namjerom da ih pobiju. “Međutim, nemački komandant oficir i politički ustaški logornik u Bosanskoj Gradiški Vlašić Miroslav intervenisali su kod ustaškog logornika u Staroj Gradiški Stjepana Bosaka da se ovih 65 Srba ne likvidira vešanjem i streljanjem nego da se povede istraga i strijeljaju oni od Srba koji se pronađu krivim. Među ovih 65 pokupljenih i dovedenih na Savu radi likvidiranja nalazio sam se i ja.” Nakon što je Bosak “konačno popustio” uhapšenici su zatvoreni u “policijskom zatvoru” u zgradi kotarske oblasti. Potom je nad uhapšenima sprovedena istraga od strane agenata Župske redarstvene oblasti Velike župe Livac — Zapolje iz Nove Gradiške. Istraga je utvrdila navodnu povezanost šestorice uhapšenika “sa partizanskim upadom”, koji su sprovedeni u logor Sisak. Sedam dana nakon internacije šestorica interniraca puštena su na slobodu.⁵⁴

Kao što je navedeno, 1. januara 1944. u Bosanskoj Gradiški ubistva nisu vršena samo na trgu pokraj savskog mosta. Nekoliko svjedoka i savremenika, građana Bosanske Gradiške, svjedočili su neposredno nakon rata da su vidjeli kako ustaše u drugim djelovima grada ubijaju pojedine osobe srpske i muslimanske nacionalnosti. Smail Hamzić svjedočio je kako je vidio da trojica ustaša, među kojima je prepoznao Danu Uremovića, bivšeg gostioničara, i Ivana Penčića, osobu bez stalnog zanimanja, kako na ulici ubijaju Slavka Kesića. Ubice su Kesića opkolili, bacili na zemlju i ispalili mu dva metka u glavu iz puške. Hamzić je tvrdio da je čuo od savremenika da su toga dana od strane ustaša ubijena još

54 AS, G-2, KIP, k. 4, 113/1944, Zapisnik od 13.3.1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Milana Rakasa iz Bistrice. (Ekavica je u originalu.)

trojica Muslimana u prigradskom naselju Obradovac, dok je Meho Ćatić ubijen pred džamijom u mahali Tekija. Meho Ćatić je 1942. uhapšen kao pripadnik Domobranstva zbog naklonosti prema partizanima. Nakon hapšenja u Banja Luci upućen je u logor Stara Gradiška gdje je boravio osam mjeseci. Prema svjedočenju njegove supruge, Ćatić je mučen u logoru. Njegovo hapšenje i ubistvo 1. januara 1944. ustaše su pravdali time što je Ćatić prilikom prodora 11. krajiške brigade u grad činio određene usluge partizanima.⁵⁵

Kao što je napomenuto, leševe 47 građana ubijenih kod mosta prevezao je svojim kolima Vaso Čičić do zgrade redarstvene postaje. Leševi su istovareni u jednoj štali pokraj zgrade redarstva. Narednog dana Čičić je dobio naređenje da leševe preveze na periferiju ("u rupu na Urije izvan grada"). "Prije nego što su lješevi odveženi na pokapanje morali su biti do gola svučeni. Lješeve su svlačili drugi Srbi koji su bili zatvoreni u policijskom zatvoru. Tu je čak bilo i bližih rodaka pobijenih. Tako su Pero Radivojac i Jovo Jagodić našli među ubijenim svoje sinove... Tu je bilo ubijenih mladih djevojaka u cvijetu mladosti. Sjećam se da je ustaša Aziz Zvirac... plesnuo po butini jednu mladu ubijenu djevojku: 'Ni mrtvoj joj oprostio ne bi...' Na onome placu gdje je strijeljanje i vješanje vršeno bilo [je] toliko krvi da je bilo tragova [krvi još] dugo vremena."⁵⁶

Vaso Čičić je svjedočio da su se na trgu gdje je vršeno masovno ubijanje građana nalazile "dvije [ili] tri čete ustaša iz logora Stara Gradiška sa svojim oficirima". To je direktna potvrda učesća pripadnika 3. bojne 1. UOZ u zločinu u Bosanskoj Gradiški. Milan Rakas je naveo da je Stjepan Bosak, zapovjednik 3. bojne i upravnik logora u Staroj Gradiški naredio hapšenje građana srpske nacionalnosti i njihovu likvidaciju. "To je bila odmazda za upad partizana u Bosansku Gradišku." Rakas je tvrdio da su se pored pripadnika 3. bojne u ubijanju uhapšenih građana istakli i pojedini pripadnici ustaške milicije iz Bosanske Gradiške, "među kojima se isticao kao vođa Jozo Katušić, mesar, zatim Dane Uremović, gostioničar, Mata Terzić, trgovac marvom". Njihova imena kao nosilaca terora i ubica navode i drugi očevici i savremenici čija svjedočenja su zabilježena 1945. Rakas je istakao da je pored Bosaka "glavni krivac" za masakr u Bosanskoj Gradiški bio Zvonko Sukić, student i ustaški logornik za kotar

55 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 311, Zapisnik sastavljen kod Opštinskog NOO u Bosanskoj Gradiški 18.5.1945: Izjava trgovca Smaila Hamzića iz Bosanske Gradiške; AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 311, Zapisnik sastavljen dne 19.6.1945. pred GKRZ u Bosanskoj Gradiški: Izjava Hatidže Ćatić.

56 AJ, 110, DKRZ, k. 499, str. 316, Zapisnik o preslušanju svjedoka Vase Čičića rađen kod GKRZ Bosanska Gradiška dne 30.5.1945.

Bosanska Gradiška, inače nećak Markana Mostarčića, kotarskog predstojnika, koji je uz Mostarčića bio odgovoran i za mnoge prethodne zločine u kotaru. Dokumentacija DKRZ iz 1945. potvrđuje zapovednu odgovornost Stjepana Bosaka. U toj dokumentaciji navodi se tvrdnja da su u ubijanju građana Bosanske Gradiške učestvovali i pripadnici 12. satnije Željezničke bojne Ustaške vojnice iz Jablanca pod komandom nekog Arapovića.⁵⁷ Nije izvjesno koliko je to tačan podatak. Postoji vjerovatnoća da je riječ o nedovoljno preciznom podatku odnosno da je riječ o 12. satniji 3. bojne 1. UOZ koja je imala sjedište u Jablancu, gdje se nalazila ekonomija logora Stara Gradiška i logora Jasenovac. U izvještaju Logorskog komiteta KPH Stara Gradiška s početka septembra 1944. navodi se da se u "ubijanju i vješanju žiteljstva" Bosanske Gradiške 1. januara 1944. istakao poručnik Ante Merdžo, zapovjednik 9. satnije 3. bojne 1. UOZ. Ta satnija imala je sjedište na Vojnovića salašu kod Gređana gdje se nalazila ekonomija logora Stara Gradiška. U istom izvještaju navodi se da se "u vješanju žiteljstva" Bosanske Gradiške istakao i poručnik Ante Čenan.⁵⁸ Prema priznanju nekadašnjeg vodnika logorske satnije 3. bojne 1. UOZ Ante Primorca, u ubijanju građana Bosanske Gradiške učestvovali su satnik Stjepan Bosak, poručnik Mirko Runjaš, poručnik Jozo Vuković i zastavnik Nikola Gagro.⁵⁹

Ne treba isključiti mogućnost da je u zločinu u Bosanskoj Gradiški učestvovao i dio ljudstva 10. satnije 3. bojne 1. UOZ s obzirom na to da je zapovjednik te satnije, poručnik Marinko Polić kasnije odlikovan zbog istaknute uloge u borbi u Bosanskoj Gradiški 1. januara 1944.⁶⁰ Partizanski i poslijeratni izvori ukazuju na to da je dio ljudstva 10. satnije početkom 1944. bio stacioniran u Bosanskoj Gradiški u sastavu gradskog garnizona.⁶¹

57 AJ, 110, DKRZ, k. 499, s. 327, Izvještaj Komande mjesta Bosanska Gradiška Komandi kozaračkog područja, 22.10.1944.

58 HDA, 1220, CK SKH, 1941-1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: "Stanje u logoru Stara Gradiška", IX 1944.

59 HDA, 1561, SDS, k. 53, 013.2.18, Sudski predmet Ante Primorca, str. 5: Zapisnik o saslušanju okrivljenog Ante Primorca sastavljen 30.3.1955. u prostorijama Okružnog istražnog otdjeka u Mostaru.

60 Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 471.

61 AJ, 110, DKRZ, k. 499, s. 325, Izvještaj Sreskog Narodnog odbora Bosanska Gradiška ZKRZ Sarajevo, 20.9.1945; HDA, 1561, SDS, k. 52, 013.2.15, "Ured III UNS-a i Ustaška obrana", str. 155.

/ Zločini u logoru Stara Gradiška od 1. januara do 4. februara 1944.

Početak 1944. u logoru Stara Gradiška obilježen je masovnim likvidacijama logoraša komunističke orijentacije kao i zatočenika srpske i jevrejske nacionalnosti. Preživjeli zatočenik Zvonko Tkalec, koji je razmijenjen nedugo nakon događaja o kojima je riječ, zapisao je aprila 1944. da je krajem decembra 1943. i tokom januara 1944. u “logoru za Hrvate”, odnosno u dijelu logora Stara Gradiška u kome su bili zatočeni logoraši pretežno hrvatske nacionalnosti, ubijeno “više od 50 muškaraca i 20 žena”.⁶² Nije u potpunosti jasno da li je Tkalec u navedeni broj ubijenih logoraša uračunao i ubijene zatočenike srpske i jevrejske nacionalnosti, odnosno da li je u broj od preko 70 ubijenih uračunao sve žrtve bez obzira na nacionalnost. Budući da su poznati identiteti svih političkih zatočenica koje su ubijene tokom januara i u prvim danima februara 1944, a među kojima nije bilo zatočenica hrvatske nacionalnosti, niti postoje dokazi da je u tom razdoblju ubijena bilo koja politička zatočenica hrvatske nacionalnosti, moguće je pretpostaviti da se broj od preko 70 ubijenih logoraša odnosi na zatočenike svih nacionalnosti. Ovaj zaključak čini se validnim pogotovo jer Tkalec navodi broj od 20 ubijenih zatočenica, misleći na političke zatočenice, a broj poimenice identifikovanih ubijenih zatočenica iznosi 22. Ipak, to nije konačan broj ubijenih logorašica u tom razdoblju budući da jedan izvor navodi da je 26. januara 1944. izvršeno strijeljanje nepoznatog broja zatočenih prostitutki, o čemu će biti više riječi u nastavku. Minimalan broj zatočenika i zatočenica ubijenih između 1. januara i 4. februara 1944. iznosio je između 70 i 80. Ukoliko je broj ubijenih prostitutki bio dvocifren onda je ukupan broj ubijenih bio iznad 80.

Nema sumnje da su likvidacije tokom januara 1944. bile posljedica bijesa upravnika logora Stjepana Bosaka i drugih oficira 3. bojne 1. UOZ zbog velikih gubitaka 3. bojne prilikom napada 11. krajiške brigade NOVJ na Bosansku Gradišku posljednjeg dana 1943. i prvog dana 1944. godine. Nekoliko desetina ranjenih ustaša prebačeno je u ustašku bolnicu u logoru Stara Gradiška što je dodatno povećalo bijes ustaša u logoru. Kontinuirano ubijanje logoraša zapo-

62. Z.[vonko] T.[kalec], “Ustaški zločini u konclogorima neće biti zaboravljeni”, *Naprijed*. Organ Centralnog komiteta KP Hrvatske, II, 47, [Petrova gora], 13.4.1944, str. 3.

čelo je 1. januara 1944. i trajalo je do početka februara. U izvještaju Logorskog komiteta KPH iz sredine 1944. navodi se da je od toga dana počelo "odvođenje i klanje" zatočenika i zatočenica u grupama od pet do deset osoba. Prvog dana 1944. godine, u vrijeme trajanja borbi u Bosanskoj Gradiški, u logoru su ubijeni Mirko Sirotić (1922), komunisti i radnik hrvatske nacionalnosti iz Zagreba, rodom Istranin, i Milan Freund (1904), Jevrejin rodom iz Đulovca kod Daruvara. Istog dana, predveče, iz logora su izvedena trojica zatočenika srpske nacionalnosti: Mile Milašinović (1880) iz Kukunjevca kod Lipika, Dušan Knežević (1920) iz Gornjih Jutrogošta kod Prijedora i Rade Kodžić, za kojeg nije moguće utvrditi godište i mjesto rođenja te su "obješeni u Bosanskoj Gradiški na trgu pod firmom zarobljenih partizana iako su u logoru proveli po dvije godine bez ikakvih dodira s vanjskim svijetom".⁶³ Preživjeli zatočenik Nikola Kuhada svjedočio je 1945. da su ustaše sljedeće noći, odnosno u noći 2. na 3. januara, iz muškog dijela logora izveli 25 zatočenika "koji su odvedeni u podrum ustaške bolnice i tamo svi odreda pobijeni". Svjedok ne navodi imena žrtava niti spominje njihovu nacionalnost. Kuhada navodi da su u ubijanju zatočenika učestvovali vodnik Nikola Gagro, poručnik Tihomir Kordić, vojnik Jakov Džal i satnik Stjepan Bosak.⁶⁴

U izvještaju Logorskog komiteta KPH s početka septembra 1944. navode se podaci o narednim zločinima nad logorašima. Prema tom izvoru, upravnik logora Stjepan Bosak 4. januara lično je ubio zatočenike Radovana-Radu Baumanna, Jevrejina iz Varaždina, i Mihajla-Miška Kasuna (1920), zatočenika hrvatske nacionalnosti iz Zagreba. Identitet logoraša Baumanna nije posve jasan s obzirom na to da postoji mogućnost da je njegovo ime bilo Toni. Preži-

63 Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine; HDA, 306, ZKRZ, k. 226, Zh 9411–9415, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu: Izjava Nikole Kuhade iz Pušće, 23.5.1945; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 69–70, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu: Izjava Nikole Kuhade iz Pušće, 23.5.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1293/45, Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 38–41: Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; Zvonko Tkalec, "Stara Gradiška", *Dokumenti ustaškog terora. Koncentracioni logori*, [Petrova gora, VI] 1944, str. 73.

64 HDA, 306, ZKRZ, k. 226, Zh 9411–9415, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu: Izjava Nikole Kuhade iz Pušće, 23.5.1945; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 69–70, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu: Izjava Nikole Kuhade iz Pušće, 23.5.1945.

vjeli logoraš Đorđe Miliša tvrdio je da je zatočenik Toni Bauman, muzičar po zanimanju, koji je “dolazio u zapovjedništvo da svira prigodom raznih veselica”, ubijen zbog toga što mu je jedna ustašica iz logora izjavila ljubav i kazala da mu želi pomoći. Mihajlo Kasun, kako navodi citirani izvještaj Logorskog komiteta KPH iz sredine 1944, prethodno je bio agent Ustaške nadzorne službe. Uhapšen je zbog toga što je navodno bio osumnjičen kao “špijun neke strane države”. Kasun je tokom 1943, kada je vladao nešto podnošljiviji režim u logoru, stekao povjerenje tadašnjeg upravnika logora Nikole Gadžića i postao je pisar u političkom odsjeku logora. “Na tome položaju imao je priliku upoznati sva mračna zlodjela koja optužuju pojedine obranaše. Odlaskom Gadžića Kasun je odmah pao u nemilost i uskoro zaklan da bi sa njim bile zakopane tajne koje on, kao zatočenik, nije smio znati.” Izvještaj Logorskog komiteta KPH navodi da “od te večeri bilo je svaku večer odvlačenja zatočenika i zatočenica u ‘smrtonosni otsjek’ na mučenje”. Leševi žrtava su nakon mučenja i ubijanja žrtava u kancelarijama uprave logora bacani u Savu, neposredno pokraj zidina logora. Tih dana ubijen je i Hilmija Cikota (1909), komunistički simpatizer muslimanske nacionalnosti, rodom iz Banja Luke.⁶⁵ Preživjeli zatočenik Sado Koen zapisao je 1945. da je ubijanje logoraša početkom januara 1944. bilo svojevrsna odmazda za ustaške gubitke u Bosanskoj Gradiški. Prema njegovim tvrdnjama, nekoliko dana nakon okončanja borbi u Bosanskoj Gradiški, što se može hronološki povezati s 4. januarom 1944, ustaše su započeli masovnu likvidaciju zatočenika muškog dijela logora. “Svaku večer su dolazili u prostorije zatočenika i prozivali su po 25 — 30 ljudi. Odvodili su ih u nepovrat. Tako je to trajalo oko 15 dana, većinom su tada odvodili Srbe.”⁶⁶ Ako su tačni podaci koje je naveo Sado Koen, ustaše su januara 1944. u logoru ubili između 375 i 450 muških zatočenika. Budući da se u drugim dostupnim izvorima, napose u dva izvještaja Logorskog komiteta KPH iz 1944, ne navode tako velike brojke stradalih, Koenova tvrdnja ne čini se prihvatljivom. Preživjeli logoraš Jakov Finci svjedočio je 1945. da su masovne likvidacije srpskih zatočenika u muškom dijelu logora počele oko 10. januara 1944. Iako taj podatak najvjerovatnije

65 HDA, 1220, CK SKH, 1941 – 1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944; Đorđe Miliša, *n.d.*, str. 270. (Godišta i mjesta rođenja četvorice ubijenih logoraša navedeni su prema: Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941. – 1945.*, Jasenovac, 2007.)

66 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, (ur. Dušan Sindik), Beograd, 1972, str. 175.

nije hronološki najtačniji, Fincijevo svjedočenje je pouzdanije od Koenovog svjedočenja. Jakov Finci navodi da su odvođenja zatočenika iz ćelija Muškog logora trajala "dva tjedna", što se poklapa s tvrdnjama Sade Koena. "Desetak dana iza toga počeli su odvažati logoraše na likvidiranje, te su jednoga dana odveli 10 Srba (među njima sudiju iz Banja Luke Pašagić Obrada), a drugi dan tri Srbina i tako redom kroz dva tjedna. Odvodili su ih vjerovatno u kulu na likvidiranje... Osim toga je u samici ubijen Voja Petković, činovnik, bivši igrač [nogometaš] sarajevske Slavije."⁶⁷

Naredno masovno ubistvo u Muškom logoru, o kome govore izvori, dogodilo se 31. januara 1944. kada su ubijena šestorica logoraša. Poznat je identitet samo jednog od šestorice ubijenih. U pitanju je bivši logornik Nijaz Salihodžić (1918) iz Bihaća, komunista muslimanske nacionalnosti. On je ubijen neposredno nakon što je bojniki Jakov Džal, njegov zemljak i predratni poznanik, tadašnji upravitelj Ureda III Ustaške nadzorne službe, napustio logor i otputovao u Zagreb. Salihodžić i petorica zatočenika odvedeni su u kancelariju sigurnosne službe, gdje su mučeni, nakon čega su prebačeni u jednu samicu u kuli, gdje su ubijeni sjekirama. Izvor navodi da se Salihodžić hrabro držao pred dželatima.⁶⁸

Između 17. januara i 2. februara ustaše su ubili 22 zatočenice iz Ženskog logora koje su bile internirane zbog etničkog porijekla. Među njima bilo je 15 Srпкиnja i sedam Jevrejki. Zatočenice su u vrijeme spavanja hvatane i odvedene iz skupnih soba u samice gdje su masakrirane. Najveći dio zatočenica u tom navratu ubijen je u ćeliji br. 18. U međuvremenu, 26. januara "streljali su javno prostitutke". Nije poznat broj ubijenih prostitutki. Ustaše su najprije 17. januara odveli četiri zatočenice iz Ženskog logora "negdje u samice i drugu noć su ih zaklali". Devetnaestog januara ustaše su odvele još šest zatočenica. "Našli su izgovor da su gledale za grobarima kad su [grobari] zaklane nosili [iz logora]. Istu su ih noć zaklali." Dvadeset devetog ili 30. januara iz Ženskog logora odvedeno je još šest zatočenica. Njih je snašla ista sudbina kao i deset prethodno odvedenih zatočenica. U noći između 1. i 2. februara ustašama su u goste došli "neki Nijemci". "[P]o običaju su se svi napili i čime će pijanka završiti nego

67 HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1293/45, Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 38–41: Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva.

68 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KP u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KP: "Stanje u logoru Stara Gradiška", IX 1944.

klanjem. Istu noć su odveli šest drugarica, izabrali samo mlade i lijepe. Pro-
lazili su kroz ćelije i prebitali... silovali su ih, a kasnije [su] ih zaklali.” Prema
podacima zatočenice koja je 18. marta 1944. puštena iz logora i zamijenjena,
u zločinu su učestvovali vodnik Ivo Vuković i vodnik Mirko Runjaš i ustašice
Maja Buždon i Božica Obradović dok je inicijator zločina bio upravnik logora
Stjepan Bosak. Pravo ime vodnika Vukovića bilo je Jozo. Isti izvor navodi da je
u to vrijeme u Muškom logoru ubijeno 38 zatočenika bez preciziranja datuma
zločina i navođenja identiteta žrtava.⁶⁹ Učešće vodnika Runjaša i Vukovića u
silovanju i ubijanju zatočenica potvrđuje izvještaj Logorskog komiteta КРН

69 HDA, 1220, CK SKH, k. 408, I/2-3ob: Prepis izvještaja Danice Centralnom komitetu КРН, [III-
IV 1944.]

Ovaj neobjavljeni izvor nastao je najvjerovatnije krajem marta 1944, nakon što je 18.3.1944.
zatočenica Danica (nisam uspio ustanoviti njeno prezime) puštena iz logora i potom zamije-
njena. Prepis sadrži šest kucanih stranica teksta pri čemu nedostaju prve dvije stranice. U do-
pisu Okružnog suda u Mostaru od 24.9.1956. navodi se da je izvorni dokument ustupljen sudu
iz Arhiva CK SKH kao dio dokumentacije u okviru sudskog predmeta za ustašu Antu Primorca,
bivšeg pripadnika 3. bojne 1. UOZ, kome je te godine suđeno u Mostaru. U dokumentu se na-
vode imena 21 žrtve ubijene od 17.1. do 2.2.1944: Gina Garić ([1922], Banja Luka), Matilda Al-
tarac, Sarika Alkalaj [1924, Sarajevo], Viola Fleischer [1920, Sarajevo], Jozefina Ledeci [1870,
Bačka Palanka], Olga Steiner [1894, Kutina], Blanka Lederer [1889, Slavonski Brod], Milena
Rebrić [Bijeljina], Vukica Milanović [1925, Tenja], Đurđica Lacković, Milena Teoklavić, Milica
Krasnić [1919, Budimci], Bosiljka Stupar ([1924], Banja Luka), Dragica Đekić ([1922], Vin-
kovci), Bosiljka Đekić ([1919], Vinkovci), Vida Kolarević, Bosa Kapor [1913, Krnete (Laktaši)],
Mara Kapor [1920, Krnete (Laktaši)], Bosa Nikolić, Margita Demeter [Zagreb], Ljubica Tukezić
[1923, Banja Luka]. Podaci u uglastim zagradama navedeni su na osnovu baze podataka JUSP
Jasenovac. (Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora
Jasenovac 1941. – 1945.*, Jasenovac, 2007.) Imena i prezimena pojedinih žrtava pogrešno su
navedena u izvoru (Šorica /treba: Sarika/ Alkalaj, Olga Iteimer /treba: Steiner/, Margita Kemila
/treba: Demeter/, Ljubica Tukezić /treba: Tukezić/). U bazi podataka JUSP Jasenovac nedostaju
podaci za žrtve: Matilda Altarac, Milena Teoklavić, Vida Kolarević. Prezime Milene Teoklavić
najvjerovatnije nije autentično. U bazi podataka JUSP Jasenovac navode se podaci za tri osobe
koje su nosile ime Bosa Nikolić, ali najvjerovatnije nijedna od njih ne odgovara Bosi Nikolić
koja je 1944. ubijena u logoru Stara Gradiška. Prezimena Đurđice Lacković (umjesto: Zorkić)
i Margite Demeter (umjesto: Iteimer) navedena su na osnovu sljedećeg izvora: Antun Miletić,
n.d., II, dok. 359, str. 857–858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac
– Stara Gradiška do kraja 1944. godine. Taj izvor među žrtvama iz Ženskog logora ubijenim u
navedenom razdoblju navodi i ime Radunke Radovanović. Njeno ime nije navedeno u izvje-
štaju bivše zatočenice Danice niti je potvrđeno u bazi podataka JUSP Jasenovac. Budući da se u
izvještaju bivše zatočenice Danice navodi da su u navedenom razdoblju ubijene 22 zatočenice,
pri čemu se daju podaci za 21 žrtvu, postoji velika vjerovatnoća da ime Radunke Radovanović
treba dodati spisku žrtava zločina sprovedenih u tom razdoblju.

s početka septembra 1944. Taj izvor navodi da su njih dvojica, zajedno sa zastavnikom Josipom Sudarevićem (ili Sudarom), “išli svako veče u nastambe zatočenica u kuli od jedne do druge, koja im se svidjela, odvlačili su ih u politički ostsjek, tamo ih silovali i nakon silovanja boli ih nožem i mučili na najstrahovitiji način dok ne bi izdahnule. Tako se pronašao jedan šos u starim krpama koji je bio naprijed oko spolnog organa na 26 mjesta prorezan nožem, te sav zamrljan od krvi. Taj su šos dobili zatočenici među starim krpama za čišćenje kovinotokarskih strojeva.”⁷⁰ Silovanja zatočenica potvrđuje izvještaj Logorskog komiteta KPH iz sredine 1944. “Žene su najprije upotrebljavane za orgijanja na najbrutalniji način, silovane, a zatim, kao vrhunac sadizma, zaklane i bacane u Savu ili zakopane izvan logorskih zidina... Na izbor žena za ubijanje uticala je njihova fizička ljepota. Među ubijenim ženama... nalazile su se najljepše između 800 žena u logoru.” Izvor potvrđuje da su silovanja vršena “za vrijeme pijanki” koje je Bosak priređivao kako bi se “dodvorio Nijemcima”.⁷¹ Budući da je na osnovu svjedočenja Ljube Miloša poznato da su Luburić i Miloš krajem 1943. i početkom 1944, upravo u vrijeme kada je Miloš po sopstvenom priznanju boravio u Staroj Gradiški, uspostavili saradnju sa ss majorom Fritsom Bekelom za kojeg Miloš tvrdi da je u to vrijeme najmanje jednom boravio u logoru Stara Gradiška, postoji određena vjerovatnoća da je upravo major Bekel prisustvovao ili možda učestvovao u navedenom silovanju zatočenica.⁷² Indicije o učešću u silovanju zatočenica odnose se i na Maksa Luburića i Ljubu Miloša s obzirom na to da se Miloš u tom razdoblju “stalno nastanio u logoru” te da je Luburić u istom razdoblju “počeo često dolaziti” u logor.⁷³

Likvidaciju zatočenica januara 1944. potvrdila je 1945. preživjela logorašica Rozika Sinko. Ona je krajem 1943. premještena iz dijela Ženskog logora u kome su bile zatočene uglavnom Hrvatice u kulu u kojoj su bile zatočene uglavnom Srпкиnje i u manjem broju Jevrejke. Uslovi boravka zatočenica srpske nacionalnosti tokom gotovo cijelog razdoblja postojanja logora bili su teži

70 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944.

71 Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 857–858, 860: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine.

72 HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 45.

73 Antun Miletić, *n.d.*, II, dok. 359, str. 857–858: Izvod iz opisa nepoznatog logoraša o stanju u logoru Jasenovac – Stara Gradiška do kraja 1944. godine.

u odnosu na uslove boravka zatočenica hrvatske nacionalnosti. “Te drugarice su uglavnom bile izgladnjele i izmorene od teškog poljskog rada kojeg su ljeti i u jesen obavljale pa kako sada u zimi za njih nije bilo posla bile su zabavljene čehanjem perja, i kako to po naziranju naših tlačitelja nije bio dovoljno težak rad... počeli su sukcesivno [s] likvidiranjem tih drugarica. Danomice su ulazili u odjeljenje zloglasni ustaški satnik Bosak sa još jednim meni nepoznatim ustašom, pa ustašica Nada Luburić, neka ustašica Maja [Buždon] i ustašica Božica [Obradović], pravoslavka. Oni su izabirali žrtve i dali ih zaklati ili dotući u samici, a i sami su prednjačili u klanju. Vidjela sam jednom kako je ustašica Maja naredila jednoj iznemogloj drugarici da se digne, a kad se ova od slabosti i bolesti nije mogla podignuti, zadavila ju je rukama.”⁷⁴

Prema podacima Logorskog komiteta KPH “glavni organizator mrcvarenja i klanja zatočenika i zatočenica” u tom razdoblju bio je nadporučnik Ante Čenan, zapovjednik sigurnosne službe u logoru. “Imenovani je dolazio svako jutro zasukanih rukava, s dugačkom sabljom, sav poškropljen krvlju. Mrlje od krvi morao je čistiti njegov posilni Despot Gojko, komu je svako jutro govorio, ako i kome progovori koju riječ o tome, da će ga zaklati.” Isti izvor navodi da je Čenanov “glavni pomagač” bio zastavnik Mate Vasilj, pomoćnik zapovjednika 9. satnije 3. bojne 1. UOZ.⁷⁵ Preživjeli logoraš Marijan Kustorin ostavio je karakteristično svjedočenje o zločinima u logoru tokom januara 1944: “Kakav je režim u logoru vladao najbolje proizilazi iz činjenice da su se [Mirko] Runjaš i [Jozo] Stojčić u briačnici javno hvalisali tko spretnije ubija zatočenike i koji je način najefikasniji, nadmetali su se koji je od njih [dvojice] našao okrutniji način za ubijanje i rezanje grkljana.”⁷⁶

Prema podacima Logorskog komiteta KPH, početkom aprila 1944, u logoru Stara Gradiška bile su zatočene 2.354 osobe od toga 1.508 muškaraca i 846 žena. Izvor navodi i etničku strukturu zatočenika: 1.645 Hrvata (1.232 muškaraca i 413 žena), 444 Srba (96 muškaraca i 348 žena) i 265 Jevreja (180 muškaraca

74 HDA, 306, ZKRZ, k. 211, Zh 7563, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ: Izjava Rozike Sinko, Zagreb, 22.5.1945; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedočka, str. 100, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ: Izjava Rozike Sinko, Zagreb, 22.5.1945; AJ, 110, DKRZ, k. 499, s. 333, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ: Izjava Rozike Sinko, Zagreb, 22.5.1945.

75 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944.

76 HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1600, Zapisnik od 6.6.1945. sastavljen u ZKRZ: Izjava Marijana Kustorina.

ca i 85 žena).⁷⁷ Izvor ne razdvaja muslimane od katolika (Hrvata) stoga ostaje nepoznat broj Muslimana/Bošnjaka koji su u tom razdoblju bili zatočeni u logoru. Preciznost podataka ukazuje na njihovu autentičnost. Dakle, značajno je napomenuti da je broj zatočenih Hrvata i Muslimana/Bošnjaka početkom 1944. u logoru Stara Gradiška iznosio 70%, pri čemu se navedeni procenat najvećim dijelom odnosi na zatočene Hrvate. Stara Gradiška, za razliku od Jasenovca, u tom razdoblju primarno nije bila logor za internaciju Srba, kao što je to bila tokom 1942. Pogotovo ne za dugoročnu internaciju i izolaciju Srba. Početkom 1944. Stara Gradiška primarno je bila logor za internaciju i izolaciju antifašistički opredijeljenih Hrvata. Zbog te činjenice srpski mještani susjednog sela Uskoci 6. januara 1944. nisu internirani u logor već su pobijeni u svome selu. Zbog istog razloga mještani srpskog sela Šumetlica nakon internacije u Staru Gradišku 25. januara 1944. nisu duže zadržani u logoru već su ubrzo potom pobijeni. Primarna namjena logora u tom razdoblju jedan je od razloga zbog čega se najveći dio ubijenih logoraša januara 1944. odnosio na osobe srpske nacionalnosti. Drugi razlog pretežnog ubijanja srpskih logoraša u tom razdoblju odnosio se na kontekst pojačanih sukoba 3. bojne 1. UOZ s partizanima koji su i dalje u ustaškoj percepciji posmatrani prvenstveno kao pokret srpskih odmetnika.

/ Masovni zločin u Uskocima 6. januara 1944.

Najmasovniji zločin koji su počinili pripadnici 3. bojne 1. UOZ u kratkom razdoblju koje je predmet ovog članka, počinjen je nad stanovnicima sela Uskoci 6. januara 1944. kada su ubijene najmanje 154 osobe. Uskoci su malo selo udaljeno dva kilometra od Stare Gradiške, uzvodno na rijeci Savi. Prema popisu iz 1931. u selu su živjela 304 stanovnika. Budući da je broj mještana kontinuirano opadao možemo zaključiti da je 1941. iznosio oko 300. Prema popisu iz 1910. u selu je živjelo 63,6% Srba i 34,2% Hrvata.⁷⁸ Opravdano se može pretpostaviti da je nacionalna struktura ostala ista ili približna sve do 1941. Selo je početkom rata imalo oko 50 kuća, od toga oko 40 srpskih i dese-

77 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-34/2296, Prepis izvještaja Logorskog komiteta KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH, IV 1944.

78 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880 – 1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. III/1897.

tak hrvatskih. Nije poznato koliko je u selu živjelo stanovnika početkom 1944, ali može se pretpostaviti da se dio mještana srpske nacionalnosti iselio nakon uspostavljanja NDH. Ipak, većina mještana srpske nacionalnosti nastavila je živjeti u selu i nakon što je krajem 1941. u okviru Jasenovačke grupe logora u bivšoj kaznionici u tvrđavi Stara Gradiška osnovan ustaški logor.

O stradanju stanovnika Uskoka sačuvano je dovoljno izvora koji omogućavaju detaljnu rekonstrukciju događaja, kada je riječ o počiniocima, žrtvama i okolnostima zločina. Najstariji sačuvani izvori o masakru u Uskocima nastali su nekoliko nedjelja nakon zločina. Riječ je o dva izvora ustaškog porijekla, pri čemu je prvi izvor nastao 22. januara 1944, a drugi 1. februara 1944. Najstarije zabilježeno svjedočenje mještana Uskoka koji su uspjeli pobjeći iz sela tokom masakra zabilježeno je 29. januara 1944, dakle 23 dana nakon zločina. To je ujedno najstariji narativni izvor o masakru.

U izvještaju 3. oružničke pukovnije Hrvatskog oružništva (formacija koja je od sredine 1942. djelovala u okviru Ustaške vojnice) navodi se da je 6. januara 1944. "oko 21.30 sati nepoznati broj partizana... pokušao napad na logor [Stara Gradiška], ali su odbijeni". Izvor navodi da je logorska posada imala gubitke od četvorice poginulih i šestorice ranjenih ustaša. "Ovom prilikom je poginulo i dosta seljaka iz ovoga sela [Uskoka], a ostalo je odvedeno u sabirni logor u Staru Gradišku, a selo je uništeno pošto su bili u vezi sa partizanima. Imovina je zaplijenjena."⁷⁹

Tvrđnje navedene u izvještaju najvećim dijelom su lažne. Navođenje neistinitih tvrdnji u izvještaju motivisano je prikrivanjem ustaškog zločina nad stanovništvom Uskoka jer nije postojalo nikakvo opravdanje za zločin. Ne postoje istorijski izvori koji bi potvrdili da se u Uskocima 6. januara 1944. pojavila neka partizanska jedinica ili grupa koja je iz Uskoka pokušala napasti ustašku posadu u logoru Stara Gradiška. Sačuvana dokumentacija partizanskih štabova i obavještajne službe ne navodi bilo kakav pokret bilo koje partizanske jedinice ili grupe prema Staroj Gradiški toga dana, prethodnog dana ili narednih dana. Pripadnici Posavskog partizanskog odreda pokušali su da izvrše napad na ustaše u logoru Stara Gradiška 31. decembra 1943, ali najdalje su dospjeli do Donje Varoši koja je udaljena nekoliko kilometara od logora.

79 HDA, 1515, Župske redarstvene oblasti (dalje: ŽRO), k. 4, Oružničko krilno zapovjedništvo Nova Gradiška 3. oružničke pukovnije Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška, 22.1.1944, Predmet: Doglasno izvješće za vrijeme od 8. do 22.1.1944.

Izvori ne bilježe pohode partizanskih snaga na tom području u danima koji su uslijedili nakon borbi za Bosansku Gradišku. Podatak o ustaškim gubicima prilikom navodnog napada na Uskoke i Staru Gradišku takođe je izmišljen u cilju opravdavanja masovnog zločina nad stanovnicima Uskoka. Navod o pogibiji većeg broja mještana takođe je lažan s obzirom na to da nijedan mještanim nije poginuo u izmišljenoj borbi između partizana i ustaša. Svi relevantni izvori ukazuju na to da je smrtno stradanje mještana bilo rezultat direktnog terora ustaša nad stanovnicima sela. Ne postoje relevantni dokazi na osnovu kojih bi se moglo ustvrditi da je neko od mještana interniran u logor. Naprotiv, svi relevantni izvori navode da su seljani ubijani na licu mjesta: u kućama, dvorištima ili na cesti. Pripadnici 3. bojne 1. UOZ iskazali su jasnu namjeru da pobiju sve mještane srpske nacionalnosti u samom selu. Isto tako, ne postoje dokazi koji bi potkrijepili očiglednu neistinu o tome da su srpski stanovnici Uskoka održavali vezu s partizanima. Tako nešto bilo je nemoguće s obzirom na to da je u selu stalno bio smješten dio 10. satnije 3. bojne 1. UOZ. Svi neistiniti navodi izmišljeni su kako bi se opravdao zločin.

Naredni izvor ustaškog porijekla nastao je 1. februara 1944. Riječ je o izvještaju nepoznatog ustaškog funkcionera iz Nove Gradiške predsjedniku Hrvatskog državnog sabora Ivanu Došenu. U izvještaju se navodi da je pravoslavno selo Uskoci “pobijeno” 8. januara 1944, odnosno da je “pobijeno cijelo selo i da je tek nekim uspjelo pobjeći”. Ako zanemarimo očiglednu grešku u navođenju datuma zločina, kao i neke tendenciozne, netačne i trivijalne navode, ovaj izvor pruža važne detalje o zločinu koji nisu navođeni u sjećanjima preživjelih mještana. “Vele mi da su tom prigodom pobijena i dva brata domobrana, dok se treći nalazi u Osieku kao dom.[obranski] poručnik... Sestra od one trojice domobrana da se je spasila pukim slučajem, i ona veli: ‘Kad su nas u noći probudili zapovjedili su nam da svi posjedamo i kad smo svi posjeli povadili su pištolje. Na to su moja braća stala vikati: Mi smo domobrani. Nu oni su odgovorili: Mi smo ustaše. I postreljali su ove sve u kući.’ Ova viest širi se cijelom srednjom Slavonijom što vrlo loše djeluje na pravoslavni element.”⁸⁰

80 HDA, 211, Hrvatski državni sabor, k. 5, Predsjednički spisi, br. 5/1944, dne 4.2.1944: Izvješće od I.I[I].

U dokumentaciji predsjednika Hrvatskog državnog sabora sačuvan je izvještaj nepoznatog ustaškog funkcionera naslovljen kao “Izvješće od I.I.” Analizom sadržaja izvora nije teško zaključiti da je u navođenju datuma došlo do slučajne omaške i da je dokument nastao 1.2.1944. Izvještaj je zaprimljen u spisima predsjednika Sabora 4.2.1944. U toj dokumentaciji sačuvani

Izvor ne navodi ime svjedokinje niti prezime njene porodice. Njeno ime bilo je Vukosava Borčić i imala je 21 godinu kada je izvršen masakr nad njenim ukućanima, rođacima i susjedima. O njenom iskustvu i svjedočenju o zločinu detaljnije ću govoriti u nastavku teksta.

Najstarije svjedočenje preživjelih mještana Uskoka, kao što je navedeno, zabilježeno je već 29. januara 1944. Riječ je o zajedničkom svjedočenju trojice mještana koji su se krajem januara uspjeli domoći Beograda.

Trojica svjedoka su ustvrdila da su srpski mještani do januara 1942, kada je osnovan logor u tvrđavi Stara Gradiška, živjeli u miru i da ih niko nije progonio. Okolnosti su se promijenile onda kada je obližnja Stara Gradiška postala jedno od dva najznačajnija uporišta 1. UOZ. Mještani srpske nacionalnosti najprije su početkom 1942. bili prinuđeni da prihvate rimokatoličku vjeru. Predstavnici ustaške vlasti u opštini Stara Gradiška i kotaru Nova Gradiška prijetili su mještanima da će “plivati Savom” ukoliko ne promijene vjeru. “Poslije toga naše selo bilo je mirno i nitko nas nije napadao sve do meseca decembra 1943.” kada je u selu izvršena masovna pljačka. Ipak, mještani su bili svjesni što se događa s zatočenicima obližnjeg logora, odnosno znali su da ustaše vrše masovne likvidacije logoraša. Štaviše, mnogi logoraši prolazili su kroz Uskoke na putu za gubilište u šumi Međustrugovi, prema selu Jablancu. Pojedini mještani Uskoka potvrdili su 1944. u izbjeglištvu da su vidjeli mjesto gdje se nalazila jedna od masovnih grobnica u Međustrugovima. Mještani Uskoka znali su i da ustaše zakopavaju ubijene logoraše i u neposrednoj blizini logora. “Ubijali su pojedine manje grupe i njihove leševe zakopavali odmah pokraj logora, a zemljište preoravali. Bilo je više slučajeva da su seoski psi razvlačili delove ljudskih telesa jer su bili previše plitko zakopani.”⁸¹

su izvornik izvještaja pisan rukom na 18 listova istrgnutih iz bilježnice manjeg formata, potpisan nečitim nadimkom, te prepis originala kucan na pisačoj mašini i ovjeren pečatom kojim su ovjeravani i drugi dokumenti zaprimljeni u saborskoj pisarnici. Osim o zločinu u Uskocima u izvještaju se govori i o nekim drugim događajima na području Velike župe Livac – Zapolje. Sljedeća konstatacija anonimnog informatora o počiniocima zločina u Uskocima apsolutno je neprihvatljiva jer je riječ o proizvoljnoj i neutemeljenoj tvrdnji koja je u kontradikciji ne samo s drugim sačuvanim izvorima već i s prethodnim navodima u istom izvoru: “Moje osobno mišljenje je da to nikako nisu bili ustaše i kad bi se provela istraga možda bi se ustanovilo da su to bili ili četnici ili partizani jer je poznato da jednima i drugima vrlo loše ide pa bi na taj način htjeli prisiliti lojalno pravoslavno žiteljstvo da ono primi njihove prorijedene redove.”

81 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944. (Ekavica je navedena u originalu.)

Nije lako objasniti zbog čega je većina srpskih stanovnika Uskoka ostala živjeti u selu sve do početka 1944. iako su znali da ustaše u logorima vrše nemilosrdno istrebljenje njihovih sunarodnika i drugih civila. Štaviše, znali su da su ustaše, odnosno pripadnici 1. UOZ aprila i maja 1942. internirali cjelokupno srpsko stanovništvo Mlake, Jasenovca i Uštice, pri čemu su mnogi stanovnici ta tri posavska sela, napose žene i djeca internirani u logor Stara Gradiška, kao što su znali da su mještani srpskog sela Jablanac, smještenog uzvodno na Savi, aprila 1942. prešli na Kozaru kako bi izbjegli internaciju u logore. Nema sumnje da je život pokraj ustaškog logora bio život u konstantnom strahu. Isto tako, nije lako odgovoriti na pitanje zbog čega ustaše iz starogradiškog logora nisu internirali Srbe iz Uskoka (kao ni Srbe iz obližnjih hrvatskih sela Donji Varoš i Novi Varoš, gdje je živjelo nekoliko srpskih porodica) s obzirom na to da su ustaše iz jasenovačkog logora aprila i maja 1942. internirali sve Srbe iz Mlake, Jasenovca, Uštice, Tanca i Puske, a kasnije i iz najbližih srpskih sela u Banijskom Trokutu, a tokom i nakon Operacije "Kozara" i iz svih naselja u kotaru Bosanska Dubica, uključujući i većinu stanovnika Jablanca koje su pohvatili na Kozari. Zbog čega tada ili kasnije nisu internirani Srbi iz Uskoka iako su živjeli mnogo bliže logoru Jasenovac V nego što su Srbi iz Puske ili Mlake živjeli blizu logora Jasenovac III?

Smatram da najjednostavniji i najtačniji odgovor glasi: Zbog toga što pripadnici 1. UOZ do početka 1944. nisu dobili naređenje da izvrše internaciju Srba iz Uskoka. Takvo naređenje nije uslijedilo prvenstveno zbog toga jer su rukovodioci Ustaške obrane, napose Maks Luburić – bez čijeg saznanja i odobrenja se jedno takvo naređenje nije moglo dogoditi, pri čemu su slična naređenja često bila stvar njegove procjene – nisu smatrali da će partizani pokušati da se približe Uskocima pri čemu bi se pojedini srpski mještani mogli pokazati kao njihovi saradnici. Osim toga, starogradiške ustaše su s razlogom pretpostavljali da je Srbima iz Uskoka namijenjena ista sudbina koja je snašla Srbe iz okoline jasenovačkog logora: internacija i istrebljenje. Samo se čekao trenutak kada će uslijediti naređenje za upad u selo i likvidaciju srpskih mještana. U prilog jednoj takvoj pretpostavci govori činjenica da starogradiške ustaše sve do likvidacije logora, odnosno sve do likvidacije srpskih logoraša i preseljenja ostalih logoraša u Jasenovac i Lepoglavu, nisu odustali od internacije i likvidacije srpskog stanovništva u selima koja gravitiraju Staroj Gradiški. Novembra 1944. pohvatani su, privremeno internirani i pobijeni Srbi iz Donje Varoši i Nove Varoši, a isto je u nekoliko navrata tokom 1944. učinjeno

s dijelom srpskih stanovnika velikih srpskih sela Gređani i Čovac, smještenih između Stare Gradiške i Okučana, posljednji put takođe novembra 1944. Navedene internacije krajem 1944. koincidiraju s internacijama preostalih Srba u dijelu kotara Novska koji nije bio pod kontrolom partizana (Bročice, Novska, Paklenica) koji su takođe pohapšeni, internirani i ubijeni, ali u logoru Jasenovac. Navedeni događaji nisu bili spontani i izolovani već je riječ o osmišljenim aktivnostima kojima prethode naređenja vrha Ustaške obrane. Iako srpski stanovnici Donje Varoši i Nove Varoši nisu predstavljali bilo kakvu sigurnosnu prijetnju logoru Stara Gradiška, pogotovo jer se njihova internacija i likvidacija dogodila u vrijeme kada je logor već bio preseljen, Ustaška obrana nije odustala od njihove likvidacije. Nimalo ne sumnjam da je Ustaškoj obrani i njenom zapovjedniku glavna intencija od početka bila da snage pod njihovom komandom interniraju i pobiju što više Srba, naročito na onim prostorima koji su bili pod neposrednom kontrolom 1. UOZ kao formacije Ustaške obrane. Dakle, Srbe iz Uskoka prije ili kasnije snašla bi ista sudbina. Oni jednostavno nisu imali realnu mogućnost da prežive osim slučajno kao pojedinci. Ono po čemu je “dizanje” Uskoka donekle drugačije od “dizanja” Srba iz sela oko Jasenovca jeste to što Uskočani nisu internirani već su pobijeni u svome selu. Prije 6. januara 1944. u Staru Gradišku interniran je svega jedan mještatin. Bio je to Miloš Steve Klisić, rođen 1900, ubijen u logoru Stara Gradiška 5. juna 1942. Međutim, u Uskocima su se 1943. još uvijek rađala srpska djeca. Život je odmicao u sjeni logora u nadi da se neće dogoditi najgore. Te godine rođeno je najmanje troje srpske djece, koja su ubijena u masakru 6. januara 1944.⁸²

Ljubo Miloš, jedan od najistaknutijih operativaca Ustaške obrane, na saslušanju pred jugoslovenskim organima 1947. iznio je tvrdnju da je “dizanje” Srba iz Uskoka “izvršila 3. bojna sa čelu sa zapovjednikom Stjepanom Bosakom”. “Dizanje je izvršeno po nalogu pukovnika Jakova Džala koji je tada bio upravitelj Ureda III [UNS] i Ustaške obrane.” Ovo je direktna potvrda da satnik

82 AS, G-2, KIP k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944; AJ, 179, Savezna komisija za popis žrtava rata (dalje: SKPŽR), k. 500, Popis žrtava rata 1941 – 1945, k. 2324, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Nova Gradiška, Mesto Uskoci: Popisao Bajić Stevo, [XI 1964.]

Vuruna, Klisić i Šućur navode da su među žrtvama bili neimenovano osmomjesečno dijete Đorđa i Danice Šućur, neimenovano dvomjesečno dijete Nikole i Danice Borčić i neimenovano osmomjesečno dijete Mladena i Ljube Zorić. Spiskovi žrtava sela Uskoci iz 1946. i 1964. navode imena ubijenih beba: Mile Đorđa Šućur, Nada Nikole Borčić i Dorde Mladena Zorić.

Bosak nije samoinicijativno naredio likvidaciju Srba iz Uskoka. Budući da je Ljubo Miloš početkom januara 1944. boravio u Staroj Gradiški i da je riječ o jednom od najistaknutijih operativaca Ustaške obrane, koji je učestvovao u sličnim "čišćenjima" srpskog stanovništva u okolini Jasenovca u proljeće 1942, nameće se logična pretpostavka da je i on bio jedan od onih koji su donijeli odluku o izvršenju zločina. U nastavku izjave Miloš je naveo da mu "nije točno poznata sudbina koja je zatekla dignute Srbe, ali mislim da su poslani u Njemačku na rad", što nije prihvatljiva tvrdnja.⁸³ Ljubo Miloš je kao istaknuti oficir Ustaške obrane morao znati da je u Uskocima izvršen masakr nad mještanima srpske nacionalnosti.

Kao i u slučaju internacije Srba iz Mlake, Jasenovca i Uštice, aprila i maja 1942, pripadnici 1. UOZ inscendirali su napad na Uskoke od strane partizana i navodnu pogibiju nekoliko ustaša kako bi opravdali zločin nad mještanima. Prema sjećanju trojice preživjelih mještana, zabilježenom krajem januara 1944. pripadnici 3. bojne 1. UOZ 6. januara 1944. "tačno u 10 sati uveče kada smo... spremali se na počinak, a neki već i spavali" otvorili su vatru na srpske kuće u selu. "Napadajem na naše selo komandovao je sam upravitelj logora Bosak... Bacili su osim toga na naše kuće mine i ručne granate, kao da se radi o nekoj borbi s nama. Međutim, mi smo se nalazili s našim porodicama u kućama, potpuno goloruki... Ustaše su na njegovu zapovest dotrčali do naših kuća i pucali kroz prozore... Zatim su provalili u same kuće, izvodili narod i ubijali ga pred kućama."⁸⁴

Inscenaciju partizanskog napada na Uskoke potvrđuje izvještaj Logorskog komiteta KPH iz septembra 1944. "Uoči pravoslavnog Božića inscendirali su napad partizana na selo Uskoke, te su poubijali žiteljstvo koje nije moglo pobjeći u šumu. Napad su izvršili na selo Uskoke zato jer nisu imali slijedeći dan što dati jesti ustašama, te pod izgovorom, da žiteljstvo hrani i sakriva partizane, provalili u sela, počeli ubijati nevine ljude te odmah na kolima počeli odvoziti hranu da je imaju za sutra za ustaše... Za pokriće pred svijetom, da su partizani napali selo Uskoke, te da su imali borbu s njima, ubili su svojih sedam ustaša, koji su tobože poginuli u borbi. Iste su sutradan uz najveću ceremoniju sahra-

83 HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 44; HDA, 1561, SDS, k. 52, 013.2.15, Elaborat Uprave državne bezbednosti: "Ured III UNS-a i Ustaška obrana", str. 63.

84 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944.

nili na ustaškom groblju kod crkve u selu Uskocima.”⁸⁵ Tvrdnja o pljački hrane kao glavnom motivu napada na Uskoke i zločina nad njegovim stanovnicima čini se naivnom, iako ustaše nimalo slučajno nisu odlučili da napad bude izveden upravo na Badnje večer jer su očekivali da su pravoslavni seljaci, ma koliko bili osiromašeni zbog ratnih prilika, pripremili tradicionalno obilne obroke za Božić. Da su ustaše bili motivisani prvenstveno pljačkom hrane, mogli su to učiniti i bez ubijanja, kao što su učinili nedugo prije toga, tokom decembra 1943. Ukoliko su uklanjanjem mještana željeli prikriti masovnu pljačku mogli su to učiniti internacijom mještana u logor. Ubijanje svih mještana srpske nacionalnosti na licu mjesta govori o jasnoj namjeri istrebljenja.

Podatak o ubijanju sedmorice ustaša iz prethodno navedenog izvora nije lako prihvatiti bez zadržke, ne zbog nepouzdanosti izvora već zbog činjenice da je takva praksa bila vrlo neuobičajena, pogotovo jer su prilikom internacije Srba iz Mlake, Jasenovca i Uštice i inscenacije partizanskog napada na ta tri mjesta pripadnici 1. UOZ podmetnuli tijela ubijenih logoraša kao navodne leševe poginulih ustaša. Navedeni podatak donekle se uklapa u navod iz izvještaja 3. oružničke pukovnije o navodnoj pogibiji četvorice ustaša prilikom navodnog partizanskog napada na Uskoke. Inscenaciju partizanskog napada na Uskoke (“ustaše iz logora inscenirali su napad”) potvrdila su dvojica nekađšnjih zatočenika logora Stara Gradiška u izjavama iz 1956.⁸⁶

Prema tvrdnjama trojice mještana Uskoka koji su preživjeli masakr, ukupan broj mještana koji su se uspjeli sakriti ili pobjeći iz sela prilikom upada ustaša iznosio je 28 ili 29. Zabilježena su svjedočenja petoro mještana srpske nacionalnosti koji su uspjeli pobjeći iz sela tokom upada ustaša i dvoje mještana hrvatske nacionalnosti koji su pružili podatke o pojedinim počinocima zločina.

Trojica mještana Uskoka koji su u izjavi od 29. januara 1944. prvi svjedočili o zločinu, opisali su kako su preživjeli zločin. Stevan Vuruna spasio se tako što se sakrio u štalu ispod poda. Ustaše su mu te večeri ubili suprugu Angelinu i kćerku Zorku. Nikoli Šučuru ustaše su najprije ubili suprugu Anu i kćerku

85 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944.

86 HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 82–83: Zapisnik o saslušanju svjedoka dr Miroslava Medura, Zagreb, 11.4.1956; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 60–61: Zapisnik o saslušanju svjedoka Šime Klaića, Zagreb, 13.4.1956.

Katu. “Mene su ustaše izveli iz kuće, zapovedili mi da potrbuške legnem na zemlju, a zatim mi je jedan ustaša pucao iz revolvera u zatiljak. Ispalio je dva hica, ali me nije ubio, već samo ranio. Ustaša je mislio da sam mrtav pa je otišao, a ja sam se digao i pobegao.”⁸⁷ Miloš Klisić, treći svjedok koji je svjedočio 1944. u izjavi iz 1945. bio je nešto detaljniji. Klisić je naveo da su ustaše došle pred njegovu kuću i zatražili da izađe van nakon čega se s troje djece sakrio na tavan. Kada su ustaše zaprijetili da će baciti bombu na kuću, “tada je moja žena Bara (36) izašla iz kuće sa djetetom Anom (3), koju su zapitali: ‘Gdje ti je čovjek?’, našto je moja žena odgovorila da je u vojsci i da je ona Hrvatica, našto su joj odgovorili da je kučka i da laže, zatim je jedan viknuo [zastavniku Ivanu] Jukiću, a potom se je čuo plotun pušaka, te su moja žena i dijete tada strijeljani”. Miloš Klisić, njegove dvije kćerke i mali sin, uspjeli su domoći se Okučana odakle su posredstvom njemačke vojske prebačeni u Beograd.⁸⁸ Vukosava Borčić svjedočila je 1945. o stradanju njene porodice te o tome kako je preživjela strijeljanje. Ustaše su nakon upada u selo istjerali iz kuće osmero članova porodice Steve Borčića, Vukosavinog oca. Među njima su bila dvojica Stevinih sinova koji su bili u domobranstvu, čiju smrt konstatuje izvještaj predsjednika Hrvatskog državnog Sabora u pismu od 1. februara 1944. Treći Stevin sin Joco, domobranski poručnik, boravio je tada u Osijeku. “Nas osmero postrojili su pred vrata naše kuće, punili puške, a zatim su nas odveli na nasip Save, tu nam komandovali da sjednemo. Kada smo svi posjedali ova trojica ustaša ispalili su po jedan metak na moja dva starija brata, a zatim odmah pucali na mene, ali me nisu pogodili, već sam se pravila da sam pogođena i mrtva i tako sam vidjela da su predamnom ubili moju mater, oca, snaju, njeno dijete staro tri mjeseca i mlađeg brata.” Nakon što je tri sata ležala među leševima svojih ukućana na nasipu, Vukosava Borčić pobjegla je u Novu Varoš kod rođaka. Odatle se prebacila u Okučane. Nakon dvije nedjelje njen stariji brat, domobranski oficir, odveo ju je u Osijek.⁸⁹ Jedna od rijetkih porodica koja

87 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944.

88 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247–19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisani u ime Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Stara Gradiška (dalje: OKRZ Stara Gradiška): Izjava Miloša Klisića iz Uskoka; Filip Škiljan, “Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata”, *Tokovi istorije*, 3/2009, Beograd, 2009, str. 55.

89 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247–19257, Zapisnik od 27.8.1945. spisani u ime OKRZ Stara

se u potpunosti spasila bijegom bila je porodica Jovana Klisića. Kada su ustaše zalupali na vrata kuće Jovana Klisića on, njegova supruga i njihovo troje djece pobjegli su na stražnja vrata. “Ja sam se sa svojom ženom i troje djece spasio samo zbog toga što sam imao dvojna vrata na kući.” Klisići su “goli i bos” po snijegu i blatu pobjegli u Gredane. “Ovom prilikom su mojoj ženi Jeleni i kćerki Milki promrzle noge zbog čega su bile bolnici u Novoj Gradiški na liječenju tri mjeseca.”⁹⁰ Osamnaestogodišnji mladić Pero Šućur pod nepoznatim okolnostima uspio je preživjeti ubistvo članova svoje porodice. Naime, iste večeri kada i ostali Uskočani ubijeni su Perin otac, djed, baka i četrnaestogodišnja sestra. Pero je uspio pobjeći u susjedno hrvatsko selo Gornji Varoš gdje se sklonio kod Mate Jandrića, “koji ga je kod svoje kuće zadržao i slobodio da se ne treba bojati jer da je u prošlosti sa njegovim ocem bio dobar i skupa su radili, ali je on o tom bjekstvu obavjestio ustaše, našto su sljedećeg dana, tj. 7. siječnja doletjela dva ustaška vodnika, od kojih sam prepoznao Jukić Ivana”, svjedočio je 1945. mještanim Gornje Varoši Vinko Simić. Ustaše su odvele Peru Šućura vezanog prema savskom nasipu gdje su ga ubili i bacili u Savu. Zločin je na nepoznat način preživjela Perina sestra Draga. Ona je 1964. potvrdila da su ustaše ubili petoro članova njene porodice.⁹¹

Stevan Vuruna, Miloš Klisić i Nikola Šućur, koji su 29. januara 1944. svjedočili o masakru u Uskocima, naveli su numerički podatak o 133 žrtve zločina pri čemu su naveli poimenične podatke za 112 žrtava. To je ujedno i najstariji, iako nepotpun spisak žrtava. Naredni spisak žrtava masakra nastao je 22. novembra 1946. u okviru popisa žrtava fašističkog terora koji je 1946. organizovala ZKRZ. Taj spisak sadrži poimenične podatke za 123 žrtve za koje se navodi da su ubijene 6. januara 1944. Budući da se u spisku navodi ime jedne žrtve (Miloš Klisić) koja je stradala 1942, broj popisanih žrtava januarskog masakra u tom spisku iznosi 122. Najpotpuniji spisak žrtava januarskog masakra nastao je krajem 1964. u okviru saveznog popisa žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Taj spisak sadrži 139 imena žrtava ubijenih toga dana i ime jedne

Gradiška: Izjava Vukosave Borčić iz Uskoka.

90 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247–19257, Zapisnik od 27.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Jovana Klisića iz Uskoka.

91 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247–19257, Zapisnik od 28.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Vinka Simića iz Gornjeg Varoša; AJ, 179, SKPŽR, k. 500, Popis žrtava rata 1941–1945, k. 2324, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Nova Gradiška, Mesto Uskoci: Popisao Bajić Stevo, [XI 1964.]

žrtve ubijene sutradan u Uskocima. Za svaku žrtvu naveden je izvor, odnosno podaci o kazivaču koji je posvjedočio o identitetu žrtve.⁹²

Nijedan od tri spiska nije potpun. U spisku iz 1946. navedeno je 13 žrtava koje nisu evidentirane u najpotpunijem spisku, odnosno u spisku iz 1964, od kojih su četiri imena potvrđena u spisku iz 1944. U spisku iz 1944. navedena je jedna žrtva koja nije imenovana u dva mlađa spiska. To ukupno čini 154 žrtave masakra 6. januara 1944.

Kada je riječ o godištima žrtava, najmanje je pouzdan najstariji spisak, što je naizgled paradoksalno. Međutim, to nije neobično s obzirom na to da su samo trojica mještana bili izvor podataka za najstariji spisak. Uostalom, to je razlog zbog čega je najstariji spisak najmanje potpun. Poimenične podatke za spisak iz 1964. pružilo je dvadesetak mještana.

Spisak žrtava iz 1964. pruža podatke koji nisu zabilježeni u drugim izvorima. Naime, u tom izvoru navodi se da su u Uskocima 6 — 7. januara 1944. ubijene 134 osobe srpske nacionalnosti i šest osoba hrvatske nacionalnosti. Među njima bile su tri Hrvatice udate za Srbe, jedna Hrvatica koja je imala stalno mjesto prebivališta u Podgracima u Potkozarju i Ivo Poparić (1932) i njegov brat Joco (1940), sinovi Hrvata Nikole Poparića, koji su ubijeni zajedno s njihovom majkom Ljubom koja je bila srpske nacionalnosti. Nikola Poparić ili je umro prije tog događaja ili u to vrijeme nije živio u Uskocima. U spisku iz 1946. navodi se ime jedne žrtve hrvatske nacionalnosti koja nije evidentirana u spisku iz 1964. To ukupno čini 147 žrtava srpske nacionalnosti i sedam žrtava hrvatske nacionalnosti.⁹³

Prema podacima do kojih sam došao tokom istraživanja, u masakru u Uskocima ubijeno je 40 djece, 70 žena i 44 muškarca. Najstarija žrtva, Joco Stojanović, rođen je 1851. Najmlađa žrtva, Nada Borčić, rođena je novembra 1943. Među ubijenima bilo je 29 bračnih parova. Pojedine porodice istrebljene su u potpunosti, poput porodica Petra Zorića, Milana Radišića, Ilije Šućura,

92 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka, Beograd, 29.1.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 46, GUZ-2624/45, Popis žrtava lišenih života, Mjesto Uskoci, Kotar Okučani, Okrug Daruvar, 22.11.1946; AJ, 179, SKPŽR, k. 500, Popis žrtava rata 1941–1945, k. 2324, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Nova Gradiška, Mesto Uskoci: Popisao Bajić Stevo, [XI 1964.]

93 AJ, 179, SKPŽR, k. 500, Popis žrtava rata 1941–1945, k. 2324, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Nova Gradiška, Mesto Uskoci: Popisao Bajić Stevo, [XI 1964.]; HDA, 306, ZKRZ, k. 46, GUZ-2624/45, Popis žrtava lišenih života, Mjesto Uskoci, Kotar Okučani, Okrug Daruvar, 22.11.1946.

Joce Šućura, Ilije Vinčića, Jovana Vinčića, Mile Eškerice i Jovana Eškerice. Najbrojnija potpuno istrebljena porodica bila je porodica Petra Zorića. Ubijeni su Petar Zorić (1881) i njegova supruga, četvorica njihovih sinova koji su bili oženjeni i imali djecu – ukupno 18 članova porodice.

Prema tvrdnjama Luke Čupića, mještanina hrvatske nacionalnosti koji je tokom masakra boravio u selu, ustaše su nakon ubijanja pobacali u Savu tijela pobijenih žena i djece dok su tijela pobijenih muškaraca “kod kuće Zorića u jednu veliku jamu pokopali”. Mještanin Miloš Klisić, koji je uspio izbjeći iz sela prilikom upada ustaša, tvrdio je 1946. da je doznao da se u selu nalaze zapravo dvije masovne grobnice žrtava masakra, jedna smještena iza kuće Petra Zorića, “u kojoj navodno imade sedam lješeva članova njegove porodice”, i druga smještena iza kuće Jose Borčića, “u kojoj je navodno pokopano 27 muškaraca”. Miloš Klisić je potvrdio navod Luke Čupića da su leševi žena i djece pobacani u Savu.⁹⁴ Nije mi poznato da li je nakon 1946. vršena ekshumacija ostataka žrtava iz dvije masovne grobnice u Uskocima.

Očevidac Luka Čupić, kao i preživjeli oštećenici čija su poslijeratna svjedočenja dostupna u dokumentaciji ZKRZ naveli su da su kuće pobijenih Uskočana potpuno opljačkane od strane pripadnika 3. bojne 1. UOZ. Ivan Sabljak, vjerovlatni autor izvještaja Logorskog komiteta KPH o stanju u logoru Stara Gradiška, i logoraš od marta 1942. do septembra 1944, naveo je da su ustaše u Uskocima opljačkali “oko 28.000 kg kukuruza, oko 700 kg masti, oko 100 kg meda, 100 — 150 komada rogata marve, te ostalu pokretnu imovinu”. “Nakon uspelog pothvata u selu Uskoci, zapovjednici satova i ostali, slavili su nekoliko dana i noći pićem i jelom opljačkanim u Uskocima. S kuća i gospodarskih zgrada koje nisu trebali za stanovanje svojih obitelji, skinuli su crijep i prozore, a docnije i građu i odnijeli u logor.”⁹⁵ Nakon zločina ustaše su zapalili devet srpskih kuća.⁹⁶

U izvještaju logorskog komiteta KPH iz septembra 1944. navodi se da su “glavni organizatori” napada na Uskoke bili satnik Stjepan Bosak, zapovjednik

94 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247–19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Luke Čupića iz Uskoka; HDA, 306, ZKRZ, k. 91, GUZ-2552/46, Zapisnik sastavljen 19.5.1946. na licu mjesta u Staroj Gradiški u Mjesnom NOO: Izjava Miloša Klisića iz Uskoka.

95 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944.

96 AS, G-2, KIP, k. 19, 76/1944: Izjava Stevana Vurune, Miloša Klisića i Nikole Šućura iz Uskoka,

logora Stara Gradiška i zapovjednik 3. bojne 1. UOZ, poručnik Ante Čenan, zapovjednik sigurnosne službe u logoru (ili "smrtonosnog ostsjeka", kako tu službu naziva Ivan Sabljak, sekretar Logorskog komiteta КРН), poručnik Marinko Polić, zapovjednik 10. satnije 3. bojne, natporučnik Nikola-Nine Kaić, zapovjednik 12. satnije 3. bojne, i poručnik Josip-Jozo Stojčić, šef "upravnog odsjeka" logora Stara Gradiška. Isti izvor navodi da se zapovjednik 9. satnije 3. bojne, poručnik Ante Merdžo, "istakao kod navale na selo Uskoke".⁹⁷ Luka Čupić, mještanin Uskoka hrvatske nacionalnosti, koji je poznao određen broj ustaških oficira iz logora, prepoznao je neke od oficira i podoficira 3. bojne za koje je tvrdio da su "ova ubistva i klanja učinili". Među njima naveo je natporučnika Nikolu Kaića, vodnika Nikolu Gagru, poručnika Stjepana Buntića i zastavnika Nedjeljka Arapovića.⁹⁸ Preživjeli logoraš Barnaba Bodon svjedočio je nakon rata da su se pripadnici stražarske satnije nakon masakra u Uskocima u logor vratili blatnjavi i krvavi i da su se potom ponapijali. Svjedok je među njima prepoznao poručnika Nikolu Gadžića i vodnika Antu Primorca.⁹⁹ Nekoliko svjedoka i savremenika naveli su da su među starogradiškim ustašama koji su 6. januara 1944. ubijali u selu prepoznali ustašu Ivana Jukića. Isti ustaša je sutradan ubio mladića Peru Šućura koji je prethodne večeri uspio pobjeći u Gornji Varoš. Dokumentacija ZKRZ za Jukića navodi samo to da je bio rodom iz Posušja i da je 1944. imao oko 30 godina.¹⁰⁰

Beograd, 29.1.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247-19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Miloša Klisića iz Uskoka.

97 HDA, 1220, CK SKH, 1941-1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva КРН u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu КРН: "Stanje u logoru Stara Gradiška", IX 1944. (Učešće Marinka Polića u zločinu nad stanovnicima Uskoka potvrđuje sljedeći izvor: HDA, 1591, SDS, dos. br. SDS2-83401 (Polić Marinko), str. 32: Elaborat istražitelja UDB-e Nede Bartulovića o Marinku Poliću, "Krvavi put jednog ratnog zločinca", Split, 1.2.1956.)

98 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247-19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Luke Čupića iz Uskoka.

99 HDA, 1561, SDS, k. 53, 013.2.18, Sudski predmet Ante Primorca, str. 26-27: Zapisnik o saslušanju Barnabe Bodona sastavljen 14.4.1955. u prostorijama Opuномоćства UDB Slavonski Brod.

100 HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247-19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Luke Čupića iz Uskoka; HDA, 306, ZKRZ, k. 309, Zh 19247-19257, Zapisnik od 26.8.1945. spisan u ime OKRZ Stara Gradiška: Izjava Marije Margaletić iz Uskoka.

/ Internacija mještana Šumetlice u logor Stara Gradiška 25. januara 1944.

Šumetlica je pretežno srpsko selo sjeverno od Nove Gradiške. Selo je 1941. imalo oko 600 stanovnika. Broj mještana konstantno je opadao tokom rata, prvenstveno zbog odlaska dijela stanovnika početkom rata, zbog pritiska i straha od ustaša, i internacije nekoliko desetina mještana u logor Sisak tokom 1943, odakle su neki internirani na prinudni rad u Njemačku, a neki su pušteni nakon čega su potražili utočište daleko od sela. U selu je početkom 1944. živjelo oko 350 stanovnika. Selo je izolovano od srpskih sela u zapadnom dijelu novogradiškog kotara. Šumetlicu od srpskih sela u pakračkom kotaru (Zabrđe) i srpskih sela na istočnim padinama Psunja u požeškom kotaru, odnosno od sela pod kontrolom partizana, odvajalo je prostranstvo planine Psunj koje je obraslo gustom šumom. Budući da su u šumama Psunja od kraja 1941. jedini gospodari bili partizani koje su stanovnici Šumetlice gledali kao zaštitnike, pogotovo jer je određen broj mladića iz sela prišao partizanima, tokom 1942 — 1943. selo je percipirano kao propartizansko mjesto. Od septembra 1943. kada je u selo došla 18. slavonska brigada NOVJ, gdje se zadržala nekoliko dana, u Šumetlici je uspostavljena seoska straža koja je imala zadatak da spriječi upade ustaša iz Cernika, koji su povremeno pljačkali u selu i hvatali mještane koje su odvodili u zatvor u Novu Gradišku.¹⁰¹

Mještani Šumetlice iskusili su teror i prije 17. januara 1944. kada je selo spaljeno, a velik broj mještana uhvaćen i potom sproveden u logor. Tokom 1942. uhapšeno je i internirano nekoliko mještana, a najmanje dvojica mještana ubijena su od strane ustaša u blizini sela. Dotad najmasovniji zločin nad mještanima dogodio se 13. marta 1943. kada su pripadnici Ustaške vojnice, koji su bili stacionirani u Cerniku, došli u selo preobučeni u partizane, uhvatili i odveli na strijeljanje sedmoricu mještana. Strijeljanje je preživio seoski knez Stevan Ugrešić. Ista grupa ustaša u noći 16 — 17. marta 1943. zaklala je Stevana Ugrešića.¹⁰² Potom su ustaše krajem 1943. u nekoliko navrata vršili upade

101 Milan Ugrešić, *U obrani života. Selo Šumetlica u NOV 1941 – 1945*, Nova Gradiška, 1981, str. 55–57.

102 HDA, 1515, ŽRO, k. 4, Oružnička postaja Nova Gradiška Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška, 14.3.1943, Predmet: Strijeljanje seljana u mjestu Šumetlica; HDA, 1515, ŽRO, k. 4, Oružnička postaja Nova Gradiška Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška, 14.4.1943,

u selo. Tokom svakog upada uhvatili bi nekog od mještana i sproveli bi ga u zatvor Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški gdje su uhapšeni držani kao taoci. Tokom decembra 1943. na željezničkoj pruzi između Novske i Nove Gradiške ustaše su izvršili tri vješanja. Među obješenima bilo je devetoro mještana Šumetlice.¹⁰³

Može se realno pretpostaviti da su ustaške vlasti osmislile hapšenje i interniranje stanovnika Šumetlice kako bi se partizani osujetili da koriste selo kao utočište i kako bi se mještani onemogućili da pomažu partizanima u hrani i ljudstvu. Budući da su kolektivne internacije srpskih sela u kotaru Nova Gradiška u ustaške logore prestale nakon ljeta 1942. i da je internacija mještana Šumetlice i spaljivanje sela 17. januara 1944. prvi takav slučaj nakon 1942, može se pretpostaviti da je to učinjeno uz pristanak njemačkog vojnog štaba u Novoj Gradiški, pogotovo s obzirom na činjenicu da su u napadu na selo i hvatanju mještana učestvovali i snage ss-policije. Njemačkoj vojnoj sili bilo je u interesu da što efikasnije onemogući partizane da vrše diverzantske akcije na pruzi Zagreb–Zemun i da napadaju na manja ustaško-domobranska uporišta u blizini pruge. Jedan takav napad 7. januara 1944. izvršila je 18. slavonska brigada NOVJ nedaleko od Cernika, sukobivši se s ustaško-njemačkim snagama u Cerničkoj Šagovini.¹⁰⁴

Predmet: Ugrešić Stevan selski knez iz Šumetlice po nepoznatim partizanima zaklan; AS, G-2, KIP, k. 19, Izjava Mladena Vučetića iz Šumetlice, Beograd, 20.10.1943; HDA, 306, ZKRZ, k. 373, Zh 27548–27552, Zapisnik od 12.4.1946. spisan od strane Kotarske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Novoj Gradiški (dalje: KKRZ Nova Gradiška): Izjava Milana Ugrešića iz Šumetlice; Milan Ugrešić, *n.d.*, str. 54–55.

Nema sumnje da su oba zločina izvršili ustaše preobučeni u partizane. To potvrđuju svjedočenja Mladena Vučetića i Milana Ugrešića. Milan Ugrešić, sin ubijenog seoskog kneza Stevana Ugrešića, prepoznao je nekoliko ustaša koji su upali u njihovu porodičnu kuću i ubili njegovog oca. U dva dokumenta Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška namjerno je navedena neistina o formacijskoj pripadnosti počinilaca zločina. U izvještaju od 14.3.1943. navedena su imena žrtava: Dušan Ugrešić (32), Slavko Miličević (32), Đuro Uzelac (17), Milan Uzelac (16), Ostoja Vučetić (44). U svjedočenju Mladena Vučetića iz 1943. i u knjizi Milana Ugrešića iz 1981. navodi se da je tada strijeljan i Mile Miličević (29) i da je u sukobu s ustašama poginuo partizan Bogdan Rakas koji nije bio mještanin i koji se zatekao u selu u momentu upada ustaša.

- 103 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji POC-a, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, 30.12.1943, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 18 – 25.12.1943, str. 15 (199); Milan Ugrešić, *n.d.*, str. 55–56.
- 104 *Zbornik NOR-a*, V/23, Beograd, 1958, dok. 26, str. 88–89; Izvještaj štaba 12. slavonske divizije štabu 6. korpusa NOV i PO Jugoslavije, 8.1.1944; *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog po-*

Ubrzo potom uslijedio je napad ustaških i njemačkih snaga na Šumeticu. O tom događaju sačuvano je nekoliko recentnih izvora. "Dne 17. siječnja 1944. oko 8 sati njemačka vojska, vojnici ss trupa i ustaše došli su u selo Šumetlica udaljeno od Nove Gradiške 7 km sjeverozapadno i iz istog sela žiteljstvo koje je zatečeno kod svojih kuća uzeli su sobom i dopremili u Novu Gradišku na župsko redarstvo. Pri iseljavanju žitelja iz Šumetlice njemačka vojska popalila je sve kuće kojom je prilikom izgorjelo dosta životnih namirnica jer seljaci nisu uspjeli da sve sobom ponesu. Prilikom dolaska vojske u selo Šumetlica, sva odrasla djeca i mlađi ljudi razbježali su se iz sela u šumu dok su žene, stari i djeca dopremljeni u Novu Gradišku i kamo će biti smješteni nije za sada poznato. Stoka koja je zatečena u selu Šumetlici pohranjena je u Cerniku u stajama grofa Kulmera do daljne odredbe."¹⁰⁵

O napadu na selo i hvatanju mještana svjedočile su 1946. tri mještanke koje su uspjele pobjeći prilikom sprovođenja za Novu Gradišku. "Dne 17. januara 1944. godine oko 8 sati ujutro selo Šumeticu opsjelo je oko 200 njemačkih vojnika, dočim je oko 200 ustaša ušlo u selo i tu naredili da se svi pakujemo jer da će sve izseliti na drugo mjesto jer da partizani u to mjesto dolaze. Tom prilikom naredili su nam da u kola tovarimo svu posteljenu i živežne namirnice jer da će nam to na mjestu gdje budemo preselili trebati. Ove ustaše su po kućama pokupili sav narod i oko 11 sati, kada je natovar kola bio gotov, tada su skupa sa stokom uhapsili i u Novu Gradišku odveli 112 osoba od kojih je 15 osoba uz put pobjeglo, tako da je 97 osoba sprovedeno za Novu Gradišku, koje su stavili u zatvor kotarskog suda, gdje su ostali 8 dana, a zatim su odpremljeni za logor Jasenovac, koji su iste godine u logoru pobijeni... Ovog istog dana po odvođenju pomenutih osoba selo je od strane ustaša zapaljeno na taj način što su u kuće unosili slamu i palili, bacali upaljive bombe u kuće, tako da nijedna kuća ili štala nije ostala, nego je sve do temelja uništeno."¹⁰⁶

kreta u Slavoniji, X, Slavonski Brod, 1984, dok. 39, str. 110: Izvještaj štaba 12. slavonske divizije štabu 6. korpusa NOV i PO Jugoslavije, 8.1.1944.

105 HDA, 1515, ŽRO, k. 4, Oružnička postaja Nova Gradiška Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška: Dnevno izvješće, 18.1.1944.

"17.1. u 8.00 sati, njemačke ss trupe i ustaške postrojbe sve žiteljstvo sela Šumetlica koje se zateklo kod svojih kuća dopratili u Novu Gradišku u zatvor župsko redarstvene oblasti, a selo spalili radi održavanja veze sa partizanima." (HDA, 1515, ŽRO, k. 4, Oružničko krilno zapovjedništvo Nova Gradiška 3. oružničke pukovnije Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška, 22.1.1944, Predmet: Doglasno izvješće za vrieme od 8. do 22.1.1944.)

106 HDA, 306, ZKRZ, k. 372, Zh 27433-27438, Zapisnik od 13.4.1946. spisan od strane KKRZ u

Prilikom upada ustaša i njemačkih vojnih policajaca u Šumetlicu, prema tvrdnjama preživjelih mještana, oko 200 seljana uspjelo je pobjeći u šumu. Izbjegli mještani do okončanja rata živjeli su u novosagrađenim drvenim barakama u teško pristupačnom području planine Psunj, obraslom gustom šumom.¹⁰⁷

Nije poznato koje ustaške i njemačke jedinice su učestvovalе u internaciji mještana Šumetlice. Izvori NDH iz aprila 1944. navode da je u Novoj Gradiški bila stacionirana 18. bojna Ustaške vojnice.¹⁰⁸ U dva citirana dokumenta Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška navodi se da su u hvatanju mještana Šumetlice, njihovom sprovođenju u Novu Gradišku i paljenju sela, zajedno s neimenovanom ustaškom jedinicom učestvovalе i “ss trupe”. Vjerovatno je riječ o nepoznatoj jedinici ss-policije koja je bila popunjena iz redova slavonskih Nijemaca. Prema podacima ZKRZ, internaciju Šumetličana organizovali su pripadnici 14. zdruga Ustaške vojnice pod komandom dopukovnika Vladimira Iliga, odnosno satnija pod komandom zastavnika Ivana Usmijanija. Kata Miličević (39) i Ana Marić (51) iskrале su se iz kolone u Cerniku, 17. januara, a Mara Ugrešić (26) pobjegla je sutradan iz Nove Gradiške gdje je bila privremeno internirana. One su 1946. svjedočile da su kao učesnike internacije prepoznale pojedine ustaše iz Cernika i Giletinaca među kojima i Ferdu Filipovića, ustaškog tabornika iz Cernika.¹⁰⁹

Pojedini stanovnici Cernika, hrvatske nacionalnosti, pomogli su bjeguncima iz kolone da se sakriju od ustaša. Katu Miličević je nakon bjekstva iz kolone primio i sakrio Andrija Trupinić, a Makso Ordanić pomogao joj je da se vrati u Šumetlicu.¹¹⁰ Zagrebačka folkloristkinja i istoričarka pučke književnosti Divna Zečević zabilježila je 1987. u Cerniku kazivanja nekoliko mještana hrvatske nacionalnosti o njihovom učešću u spašavanju Šumetličana 17. januara 1944. Ljubica Marić rođ. Sokić (1933) svjedočila je da su dvije žene iz Šumetlice koje su se zvale Mara i Dara (vjerovatno je riječ o ženama iz porodice Teslić)

Novoj Gradiški: Izjave Kate Miličević, Ane Marić i Mare Ugrešić iz Šumetlice.

107 HDA, 306, ZKRZ, k. 375, Zh 27789, Zapisnik od 11.4.1946. spisan od strane KKRZ u Novoj Gradiški: Izjava Nikole Miličevića iz Šumetlice; Milan Ugrešić, *n.d.*, str. 75–80.

108 HDA, 1515, ŽRO, k. 4, Oružnička postaja Nova Gradiška Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška, 10.4.1944, Predmet: Borba ustaša i partizana kod sela Šumetlice.

109 HDA, 306, ZKRZ, k. 372, Zh 27433–27438, Zapisnik od 13.4.1946. spisan od strane KKRZ u Novoj Gradiški: Izjave Kate Miličević, Ane Marić i Mare Ugrešić iz Šumetlice.

110 Milan Ugrešić, *n.d.*, str. 75.

utekle iz kolone u dvorište njene porodice i da su njena majka i tetka nahrani-
le i obukle odbjegle žene. Mara i Dara ponovo su uhvaćene istog dana prilikom
pokušaja da iz Cernika pobjegnu partizanima na Psunj. Internirane su u logor
odakle se nisu vratile. Kolona pohvatanih Šumetličana sprovedena je u Novu
Gradišku. Šumetličani su zatvoreni u dvorištu porušene pravoslavne crkve na
otvorenom iako je bilo zimsko doba. Prije nego što su uhapšenici premješteni
u zatvor Župske redarstvene oblasti pojedini građani hrvatske nacionalnosti
uspjeli su izmoliti da im se ustupe uhapšena djeca. "Na ovaj način je spaše-
no desetero djece." Cerničanke Anka Živković (1899) i njena kćerka Branka
(1922) odlučile su spasiti dječaka Milana Marića. Hrvatska obitelj Živković bila
je u prijateljskim odnosima s Milanovim ocem Brankom koji je uspio pobjeći
u šumu. Branka Živković otišla je u Novu Gradišku i dovela sa sobom dječaka
Milana Marića koji je narednih godinu dana živio u njihovoj porodici.¹¹¹

Mještani Šumetlice su u zatvoru u Novoj Gradiški boravili do 25. januara
1944. kada su internirani u logor. U istoriografiji je navođena tvrdnja da su
Šumetličani internirani u logor Jasenovac.¹¹² Nije poznat nijedan izvor iz 1944.
koji bi potvrdio da su Šumetličani internirani u logor Jasenovac. S druge strane,
jedan dokument partizanske provenijencije nastao dva mjeseca nakon inter-
nacije ukazuje da su Šumetličani internirani u logor Stara Gradiška. Dosad u
istoriografiji nije razmatrana dilema o mjestu stradanja stanovnika Šumetlice.
Moje istraživanje ukazuje da su oni stradali kao zatočeniци logora Stara Gra-
diška, poput većine srpskih stanovnika kotara Nova Gradiška, koje su tokom
rata internirali ustaše. Relativno mali broj srpskih zatočeničnika u logoru Stara
Gradiška početkom aprila 1944. (96 muškaraca i 348 žena) kao da ukazuje da
su Šumetličani zaista pobijeni prije tog razdoblja.

111 Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb), Divna Zečević, k. 2, inv. br. 62, Divna Zečević, "Usmena
kazivanja o ratnom stradanju i žrtvama Jasenovca snimljena u Cerniku kraj Nove Gradiške
7.6.1987."; Milan Ugrešić, *n.d.*, str. 75–76.

112 Filip Škiljan, "Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom
Drugog svjetskog rata", *Tokovi istorije*, 3/2009, Beograd, 2009, str. 56–57. Škiljan se poziva na
svjedočenje Kate Miličević iz 1946. u kome se navodi da su mještani stradali kao žrtve logora
Jasenovac. (HDA, 306, ZKRZ, k. 372, Zh 27433–27438.) Publicista Milan Ugrešić napisao je u
seoskoj hronici da su mještani internirani u logor Jasenovac gdje su stradali. (Milan Ugrešić,
n.d., str. 76.) Međutim, Kata Miličević i Milan Ugrešić nisu naveli izvor koji bi potkrijepio
njihovu tvrdnju. Jasenovac je tada, a naročito nakon rata, važio za sinonim stradanja inter-
niranog srpskog stanovništva i stoga je Stara Gradiška ponekad zanemarivana kao mjesto
stradanja.

Spisak uhapšenih stanovnika Šumetlice, koji je priložen uz izjave tri stanovnice Šumetlice koje su uspjele izbjeći odvođenje u logor, navodi imena 111 mještana koji su 17. januara 1944. uhapšeni i svrstani u kolonu koja je krenula prema Novoj Gradiški. U spisku se navode imena 95 stanovnika Šumetlice koji su ubijeni u neimenovanom logoru. Među njima je bilo 30 muškaraca, 59 žena i šestoto djece. Dvije najstarije uhapšene i internirane osobe imale su 80 godina. Navedeni numerički podaci uklapaju se u tvrdnju Kate Miličević da je toga dana u Šumetlici uhapšeno 112 mještana, pri čemu je 15 uspjelo uteći iz kolone na putu za Novu Gradišku. Svjedokinja navodi da je u Novu Gradišku dovedeno ukupno 97 Šumetličana. Budući da nema podataka da je iko od mještana preživio odvođenje u logor, koje je uslijedilo osam dana nakon hapšenja i sprovođenja u Novu Gradišku, može se pretpostaviti da dvoje mještana sa spiska, vjerovatno mlađe dobi, nisu internirani u logor.¹¹³

Postoji još jedan spisak uhapšenih i interniranih mještana Šumetlice, nastao dva mjeseca nakon odvođenja Šumetličana u logor. U nepotpunom spisku od 270 interniranih stanovnika 25 sela u kotaru Nova Gradiška, koji je 27. marta 1944. Kotarski komitet КРН Nova Gradiška uputio Okružnom komitetu КРН Nova Gradiška, navedena su imena 102 stanovnika Šumetlice koji su uhapšeni i internirani 17. januara 1944. Taj izvor sadrži podatke o mjestu internacije uhapšenih mještana. Osim toga, taj izvor dopunjuje i koriguje podatke iz 1946. koji su navedeni u svjedočenjima tri mještanke u kojima se ističe da su Šumetličani iz Nove Gradiške deportovani u logor Jasenovac. Spisak iz 1944. za svaku interniranu osobu navodi mjesto zatočenja početkom 1944. Najveći broj mještana u tom razdoblju bio je zatočen zapravo u logoru Stara Gradiška – ukupno 88 mještana. Prema tom izvoru, nijedan stanovnik Šumetlice nije interniran u logor Jasenovac januara 1944.¹¹⁴ Ostalih 14 mještana krajem marta 1944, kada je nastao dokument, bili su zatočeni ili su se nalazili na ograničenoj slobodi u Novoj Gradiški. Niko od 88 mještana za koje izvor navodi da su internirani u logor Stara Gradiška nije preživio rat. Iako je riječ o nepotpunom spisku, taj izvor demantuje da su mještani Šumetlice 25. januara 1944. internirani u logor Jasenovac i ukazuje da su oni stradali kao zatočeniци logora Stara Gradiška.

113 HDA, 306, ZKRZ, k. 372, Zh 27433-27438, Spisak uhapšenih, interniranih i ubijenih mještana Šumetlice, 13.4.1946.

114 HDA, 1838, Okružni komitet КРН Nova Gradiška, k. 1, КР-138/3241, Kotarski komitet КРН Nova Gradiška Okružnom komitetu КРН Nova Gradiška, "Popis odvedenih i zarobljenih drugova i drugarica po bandi", 27.3.1944.

Nije poznat približan datum likvidacije mještana s obzirom na to da izvori ne navode takvu informaciju, između ostalog i zato što niko od interniranih mještana nije preživio. Ne znamo da li su Šumetličani pobijeni u istim okolnostima, odnosno da li su svi ubijeni istog dana na istoj lokaciji. Budući da niko od njih nije preživio postoji određena vjerovatnoća da su likvidirani u istim okolnostima. U svjedočenjima preživjelih zatočenika logora Stara Gradiška ne navode se sjećanja na boravak Šumetličana u logoru. Kako bi se još jednom otklonila pretpostavka o stradanju Šumetličana u logoru Jasenovac napominjem da ni preživjeli jasenovački zatočenici ne pominju boravak Šumetličana u logoru Jasenovac. Sve to navodi na pretpostavku da su Šumetličani bili vrlo kratko zatočeni u logoru Stara Gradiška, možda svega nekoliko dana ili čak kraće. Budući da se u tom razdoblju likvidacije tako brojnih grupa nisu vršile unutar zidina logora, pogotovo ne u jednom danu, može se pretpostaviti da su Šumetličani nedugo nakon dolaska u logor odvedeni i pobijeni izvan logora. Pretpostavljam da šume između Uskoka i Jablanca kriju i masovnu grobnicu ili grobove mještana Šumetlice. Kako onda objasniti činjenicu da je Kotarski komitet КРН Nova Gradiška, 27. marta 1944, podrazumijevao da su mještani Šumetlice još uvijek živi u logoru? Korišćeni izvori ne pružaju odgovor na to pitanje. Moguće je da Kotarski komitet nije imao podatke o tome da su Šumetličani već likvidirani.

Ustaše su nastavili s upadima u Šumetlicu i nakon 17. januara. U dva bliska navrata, 20. i 26. januara, ustaše i njemački vojni policajci upali su u selo, "s namjerom da pokupe ostatak stoke i hrane". U ta dva navrata ustaše su u selu uhvatili osmoro mještana. Izvor ne navodi identitete uhapšenika niti ukazuje na to da li je neko od njih odveden u logor.¹¹⁵ Jedan nešto mlađi izvor navodi da je 20. januara prilikom ponovljenog upada u Šumetlici ubijen starac Dane Miličević (74) koji zbog bolesti i starosti nije uspio pobjeći u šumu. Ustaše su toga dana uhapsili mještanina Milu Uzelca koji je nakon desetak dana interniran u logor Sisak odakle je odveden na prinudni rad u Njemačku, gdje je boravio do okončanja rata.¹¹⁶

115 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji POC-a, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, 9. 2.1944, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 22 – 29.1.1944, str. 26 (307).

116 HDA, 306, ZKRZ, k. 375, Zh 27789, Zapisnik od 11.4.1946. spisan od strane KKRZ u Novoj Gradiški: Izjava Nikole Miličevića iz Šumetlice.

Oficiri 3. bojne 1. UOZ odgovorni za masovne zločine na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške početkom 1944.

Izvori pružaju vrlo oskudne biografske podatke za većinu oficira 1. UOZ koji su krajem 1943. i početkom 1944. bili angažovani u okviru 3. bojne 1. UOZ. Ne znamo čak osnovne biografske podatke za satnika Stjepana Bosaka, tadašnjeg zapovjednika 3. bojne i upravnika logora. Međutim, postoji nekoliko izuzetaka. O poručniku Marinku Poliću, za razliku od ostalih oficira 3. bojne 1. UOZ, sačuvano je dosta poslijeratnih izvora na osnovu kojih je moguće makar dijelom rekonstruirati njegovu biografiju. Polićeva ličnost nametnula se kao ilustracija mladog ustaškog "revolucionara" koji je zdušno učestvovao u sprovođenju politike koju je osmislilo ustaško rukovodstvo. Zbog toga sam Polićevoj ličnosti posvetio nešto veću pažnju. Isto tako, korišćeni izvori omogućavaju rekonstrukciju biografija Joze Stojčića, posljednjeg upravnika logora Stara Gradiška, koji je početkom 1944. igrao istaknutu ulogu u sprovođenju zločina nad logorašima, i Ante Čenana koji je od kraja 1943. do kraja 1944. imao važnu ulogu u mučenju i likvidacijama logoraša. Sva trojica učestvovali su u zločinima i nad stanovnicima okolnih naselja u razdoblju koje je predmet ovog rada.

Nije poznato kada i gdje je rođen Stjepan Bosak. Prije rata živio je u nekom od gradova u sjeveroistočnoj Bosni, a porijeklom je vjerovatno iz Hrvatskog zagorja. Izvori se razlikuju ne samo kod navođenja mjesta u kome je živio prije rata (Tuzla, Brčko, Gračanica, Teslić) već i kod navođenja njegove profesije (mehaničar, vozač, trgovac stokom). Bosak je stekao reputaciju masovnog ubice i nemilosrdnog zločinca relativno kasno, tek početkom 1944, za razliku od većine ostalih oficira 3. bojne 1. UOZ, koji su bili pod njegovom komandom u tom razdoblju i koji su sudjelovali u najmasovnijoj kampanji istrebljenja u Jasenovcu i Staroj Gradiški tokom 1942. Iako je u logoru Stara Gradiška proveo relativno kratko razdoblje, oko pola godine, preživjeli logoraši pamtili su strah i teror koji su zavlitali nakon Bosakovog postavljanja za upravnika logora. Navedena reputacija odnosila se prije svega na saznanja zatočenika logora Stara Gradiška. Međutim, Bosak je i ranije bio odgovoran za masovne zločine. Naime, tokom 1942. angažovan je kao oficir u operativnim jedinicama 1. UOZ koje su imale sjedište u Lipiku i Pakracu odakle su kretale u krvave pohode po srpskim selima na širem području Psunja pod izlikom borbe protiv partiza-

na. Dio snaga pod Bosakovom komadom u ljeto 1942. smješten je u ustaško uporište u Španovici kod Pakraca odakle su “zdrugovci” zajedno s lokalnim ustašama vršili upade u okolna srpska sela. Primjera radi, prema podacima ZKRZ iz 1946, ljudstvo pod Bosakovom komandom odgovorno je za ubistvo 63 i internaciju pet stanovnika Donje Šumetlice kod Pakraca, u septembru 1942. Kao jedan od najistaknutijih operativnih oficira 1. UOZ, Bosak je krajem 1942. upućen u Travnik, a odatle u Hercegovinu kao zapovjednik Samokretne (motorizovane) satnije 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije u čiji sastav je prebačen znatan dio ljudstva 3. bojne 1. UOZ. Nakon učešća u borbama protiv snaga NOVJ u jugozapadnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini, napose u borbama za Livno krajem 1942, Bosak je negdje u prvoj polovini 1943. vraćen u Posavinu i postavljen za zapovjednika 3. bojne 1. UOZ čije sjedište je premješteno u Staru Gradišku. Početkom decembra 1943. postavljen je za upravnika logora Stara Gradiška pri čemu je zadržao komandu nad 3. bojnom. Nakon preuzimanja uprave nad logorom Bosak je odabrao grupu saradnika iz redova oficira Ustaške obrane koji su se prethodnih godina istakli u mučenju i ubijanju logoraša, napose u Jasenovcu. Njima je omogućio da “mogu zadovoljiti svoje sadističke prohtjeve koliko i kako hoće”, kako se navodi u jednom od izvještaja Logorskog komiteta KPH iz 1944. Kao upravnik logora i zapovjednik 3. bojne najodgovorniji je za zločine koji su se dogodili u logoru Stara Gradiška i okolini od novembra 1943. do aprila 1944. U izvještajima Logorskog komiteta KPH opisan je kao glavni inicijator terora u logoru, a u izjavama preživjelih logoraša navodi se njegova agresivnost i konstantno ispoljavanje sklonosti ka brutalnom nasilju. Lično je učestvovao u ubijanju i mučenju logoraša, a moguće je pretpostaviti da je učestvovao i u silovanju zatočenica. Vodnik Ante Primorac, pripadnik 3. bojne, tvrdio je u istrazi iz 1955. da je Bosak učestvovao u ubijanju građana Bosanske Gradiške 1. januara 1944. Bosak je skončao na bizaran način. Ubio ga je poručnik 1. UOZ Josip Tomić u Bosanskoj Dubici u noći 12 — 13. aprila 1944. tokom jedne pijanke.¹¹⁷

117 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 185, Zh 5202, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Bosak Stjepan; HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28497, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Bosak Stjepan; HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28497–28510, Zapisnik od 12.11.1946. spisan u ime Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Pakrac: Izjava Cvije Sužnjevića iz Donje Šumetlice; HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elabarat

Poručnik Ante Čenan krajem 1943. postavljen je za zapovjednika sigurnosne službe u logoru Stara Gradiška. O njegovoj ličnosti dosad je vrlo malo pisano i ona je ostala gotovo nepoznata iako je Čenan igrao važnu ulogu u logoru. Navođeni izvori ukazuju da je lično učestvovao u ubijanju građana Bosanske Gradiške 1. januara 1944. i da je bio jedan od oficira koji su prednjačili u mučenju i ubijanju zatočenika logora Stara Gradiška tokom januara 1944. te da je igrao istaknutu ulogu u stradanju mještana Uskoka 6. januara 1944. Čenan je rođen 1903. u Rujanima kod Livna. Preživjeli logoraši pamtili su da je na uniformi nosio oznaku pripadnika predratne ustaške emigracije. Nije poznato kada je napustio Kraljevinu Jugoslaviju. Obreo se u redovima ustaške emigracije u Italiji najkasnije februara 1935. Tokom boravka u Italiji bio je interniran na Liparskim otocima. Kao povratnik iz emigracije, u proljeće 1941. raspoređen je u Poglavnikovu tjelesnu bojnu čije jezgro su činili upravo bivši emigranti. Postoje indicije da je učestvovao u pokolju srpskog civilnog stanovništva u Drakuliću, Šargovcu, Motikama i Rakovcu pokraj Banja Luke. Naime, Čenan je 1942. bio pripadnik 2. bojne Poglavnikovog tjelesnog sdruge i živio je u Banja Luci. Poznato je da je dio Poglavnikove tjelesne bojne decembra 1941. prebačen u Banja Luku nakon čega je formirana 2. Poglavnikova tjelesna bojna. Učešće te jedinice u pokolju u navedenim selima u okolini Banja Luke 7. februara 1942. potvrdio je dušobrižnik (vojni sveštenik) 2. Poglavnikove tjelesne bojne, fra Miroslav Filipović, koji je bio jedan od glavnih organizatora i neposredan učesnik u zločinu. On je u izjavi pred istražiteljima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Zagrebu 1945, naveo da je ta jedinica izvršila zločin u navedenim selima. Filipović je naveo imena nekih oficira i podoficira 2. Poglavnikove tjelesne bojne koji su se najviše istakli u zločinu. Među njima navodi i “zastavnika Čeivana, koji je također sudjelovao u pokolju“. Postoji velika vjerovatnoća da je zastavnik Čeivan zapravo zastavnik Ante Čenan s obzirom na to da je Čenan tada zaista imao čin zastavnika i da ne postoje saznanja o zastavniku te bojne koji se prezivao Čeivan. Očigledno je Čenanovo prezime greškom uneseno u zapisnik kao Čeivan. Natporučnik Čenan postavljen je početkom 1943. za zapovjednika sigurnosne službe u logoru Stara Gradiška. Sigurnosna

Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 30; HDA, 1561, SDS, k. 53, 013.2.18, Sudski predmet Ante Primorca, str. 5; Zapisnik o saslušanju okrivljenog Ante Primorca sastavljen 30.3.1955. u prostorijama Okružnog istražnog otdjeka u Mostaru; Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 443–444.

služba vršila je “unutarnje osiguranje logora i kontrolu nad svim ulazima”. Čenan je na tom položaju ostao “sve do samoga kraja”. Ljubo Miloš potvrđuje da je Čenan “učestvovao u pojedinačnim i masovnim likvidacijama”. Izjave preživjelih logoraša hrvatske nacionalnosti navode da je Čenan kao pomoćnik upravnika logora Jose Stojčića bio jedan od glavnih organizatora likvidacije preostalih logoraša srpske nacionalnosti, septembra i oktobra 1944. Ostao je u logoru sve do 23. aprila 1945. Preživjeli logoraš Đorđe Miliša zapisao je kratku karakteristiku Ante Čenana: “Jako opasan i vrlo krvoločan.” Njegova dalja sudbina nije poznata.¹¹⁸

Vodnik Mirko Runjaš, koji je igrao istaknutu ulogu u mučenju i ubijanju logoraša i silovanju logorašica u Staroj Gradiški, januara 1944, i koji je učestvovao u ubijanju građana Bosanske Gradiške 1. januara 1944, jedini je istaknuti oficir 1. UOZ koji je bio rodom s novogradiškog područja. Angažovan je u Jasenovačkoj grupi logora krajem 1941. kada je navodno učestvovao u likvidaciji logora Jasenovac I (Krapje) kada je pobijen velik broj zatočenika. Naredne godine premješten je u logor Stara Gradiška gdje je postao nadstojnik “gospodarskog odsjeka”. Jedan je od dužnosnika s najdužim stažom u logoru Stara Gradiška. Prema tvrdnjama preživjelog logoraša Dragutina Škrgatića, Mirko Runjaš je krajem decembra 1942, u vrijeme kada je upravnik logora bio Miroslav Filipović-Majstorović, zajedno s Majstorovićem i ustašom Jozom Vukovićem učestvovao u ubijanju većeg broja žena i djece u kuli. Prema istom izvoru, Mirko Runjaš se zajedno s poručnicima Čenanom i Gagrom istakao u ubijanju preostalih starogradiških logoraša srpske nacionalnosti u septembru i oktobru 1944. Preživjeli logoraš Đorđe Miliša potvrdio je da je Runjaš krajem septembra 1944. imao istaknutu ulogu u ubijanju srpskih logoraša. Nakon likvidacije logora Stara Gradiška premješten je u logor Lepoglava. Postoje tvrdnje da je

118 Vojni arhiv (Beograd), Nezavisna Država Hrvatska, k. 114, f. 7, d. 1/5, Matični list: Ante Čenan, [1942.]; HDA, 306, ZKRZ, k. 271, Zh 14542, Zapisnik sastavljen po ZKRZ u prostorijama Vojnog suda Komande grada Zagreba, 29.6.1945; Izjava Miroslava Filipovića; HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 84, 96–97; HDA, 1561, SDS, k. 52, 013.2.15, “Ured III UNS-a i Ustaška obrana”, str. 63; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 127–130; Zapisnik od 26.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]; Izjava Dragutina Škrgatića; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 139–140, Zapisnik od 29.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]; Izjava Vinka Zdravca; Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, 1977, str. 35; Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, str. 212, 231.

uspio pobjeći u inostranstvo, ali i tvrdnje da su ga uhvatile jugoslovenske vlasti na kraju rata.¹¹⁹

O ličnosti poručnika Josipa-Joze Stojčića, za kojeg izvori navode da je igrao istaknutu ulogu u stradanju mještana Uskoka 6. januara 1944. i mučenju i likvidaciji zatočenika logora Stara Gradiška tokom januara 1944, vrlo malo je pisano, pogotovo u naučnoj istoriografiji, i ona je ostala slabo poznata, iako je Stojčić bio jedan od zapovjednika logora Stara Gradiška. Jozo Stojčić rođen je 1920. u Domanovićima kod Čapljinje. Kao student Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu stupio je u Ustašku obranu krajem 1941. Početkom 1942. postavljen je na dužnost u “upravnom odsjeku” u Zapovjedništvu sabirnih logora u Jasenovcu. Iako je Stojčić nakon rata u istrazi pred jugoslovenskim organima tvrdio da se u logoru Jasenovac uglavnom bavio cenzurom pošte i da je oko godinu dana odsustvovao iz logora zbog bolesti, bivši logoraš Jakob Danon opisao je Stojčića kao “batinaša, strijeljača u logoru i koljača”. Preživjeli logoraš Tomo Krkač svjedočio je da je gledao kako su u ljeto 1942. Stojčić i tadašnji upravnik logora Jasenovac Miroslav Filipović-Majstorović iz zabave maljevima ubijali Rome u krugu logora. Početkom oktobra 1943. Stojčić je prekomandovan u logor Stara Gradiška gdje je postao šef “upravnog odsjeka”. U drugoj polovini 1944. postavljen je za upravnika logora Stara Gradiška. Preživjeli zatočenik starogradiškog logora Đorđe Miliša okarakterisao je Stojčića sljedećim riječima: “Vrlo opasan. Drugi Ljubo Miloš.” U jesen 1944, prilikom likvidacije logora Stara Gradiška, pod rukovodstvom poručnika Stojčića i njegovog pomoćnika poručnika Čenana ubijeno je više stotina logoraša, uglavnom srpske nacionalnosti. Đorđe Miliša je u uspomenama na logor iz 1945. naveo da je Stojčić 23. septembra 1944. naredio likvidaciju preostalih Srba u logoru i da je lično učestvovao u njihovom ubijanju. Nakon likvidacije logora Stara Gradiška Stojčić je premješten u logor Jasenovac. Prema tvrdnjama preživjelog logoraša Milana Duzemlića, Hrvata iz Drenovog Boka kod Jasenovca, Stojčić je decembra 1944. zajedno s Maksom Luburićem i Ljubom Milošem silovao devetnaestogodišnju zatočenicu Maricu Lončarević, Hrvaticu iz Plesma kod Jasenovca, koja je nakon toga ubijena. Prema tvrdnjama Jakoba Danona, Stojčić je bio jedan od oficira odgovornih za ubijanje jasenovačkih logoraša u Sisku

119 HDA, 306, ZKRZ, k. 140, GUZ-2331/45, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Runjaš Mirko; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 127–130; Zapisnik od 26.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Dragutina Škrgatića; Đorđe Miliša, *n.d.*, str. 226–227; Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 447.

početkom maja 1945. Uхваćen je od strane Jugoslovenske armije sredinom maja 1945. Može se pretpostaviti da je osuđen na smrt.¹²⁰

Vodnik Nikola Gagro, učesnik u ubijanju zatočenika logora Stara Gradiška, mještana Bosanske Gradiške i Uskoka u januaru 1944, jedan je od mnogih oficira 1. UOZ koji su prije 1941. bili anonimusi s društvene margine, o čijem predratnom životu ne znamo ništa ili skoro ništa, i o čijoj sudbini nakon 1944. takođe ne znamo ništa. Nikola Gagro je bio rodom iz Međugorja kod Mostara. Nije poznato kada je rođen i što mu je bilo zanimanje u civilstvu. Sekretar Logorskog komiteta КРН Ivan Sabljak, koji je dvije i po godine posmatrao Gagru u logoru, pisao je u septembru 1944. da je Gagro dobio čin zastavnika zbog učešća u “klanju i mrcvarenju zatočenika tokom 1944. premda se ne zna ni potpisati”. Gagro je postao podoficir Ustaške obrane najkasnije krajem 1941. kada je premješten u novoosnovani logor Stara Gradiška. U logoru je bio šef istražnog odjela i glavni mučitelj zatočenika nad kojima je nastavljena policijska istraga i nakon upućivanja u logor. To se naročito odnosilo na komuniste i antifašistički orijentisane građanske intelektualce hrvatske nacionalnosti. Nekoliko kredibilnih svjedoka koji su bili zatočenici logora Stara Gradiška svjedočili su o Nikoli Gagri kao o brutalnom mučitelju i beskrupuloznom ubici, pri čemu se izdvaja svjedočenje književnika i novinara Ilije Jakovljevića.

120 HDA, 306, ZKRZ, k. 140, Zapisnik sačinjen u Zagrebu dne 11.6.1945. pred referentom ZKRZ: Izjava Joze Stojčića; HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 44; HDA, 306, ZKRZ, k. 5, GUZ-1293/45, Zapisnik od 19.5.1945. sastavljen u ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Jakova Fincija iz Sarajeva; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 127–130, Zapisnik od 26.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Dragutina Škratića; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 139–140, Zapisnik od 29.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Vinka Zdraveca; HDA, 306, ZKRZ, k. 231, Zh 9947–10126, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu 26.5.1945: Izjava Jakoba Danona; AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 205, Zapisnik sastavljen pred ZKRZ u Zagrebu 5.6.1945: Izjava Tome Krkača iz Jakovlja; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945. Dokumenta*, III, Beograd, 1987, dok. 223, str. 495: Izjava Milana Duzemlića od 18.5.1945; Đorđe Miliša, *n.d.*, str. 212, 226–227. Lakonska konstatacija publiciste Igora Vukića o Jozi Stojčiću, navedena na osnovu zapisnika o saslušanju Stojčića od 11.6.1945: “Negirao je svoje sudjelovanje u bilo kakvom zločinu”, predstavlja dobru ilustraciju selektivnog pristupa istorijskim izvorima, odnosno namjernog ignorisanja izvora o masovnim zločinima i umanjivanja i negiranja masovnih zločina u Jasenovačkoj grupi logora, koji su vrlo karakteristični za tog autora. (Igor Vukić, *Radni logor Jasenovac*, Zagreb, 2018, str. 228.)

Preživjeli logoraš Đorđe Miliša svrstao ga je među “najteže krvnike – ubice – koljače” u starogradiškom logoru. Nikola Gagro je bio operativac Ustaške obrane s najdužim stažom u tom logoru. Ubijao je i mučio zatočenike od osnivanja do likvidacije logora. Tokom 1944, nakon učešća u zločinima koji su predmet ovog rada, vodnik Gagro se pasivizirao, o čemu je svjedočio Đorđe Miliša:

“Neko se kratko vrijeme posve povukao. Govorilo se da je poludio. Međutim, za posljednje likvidacije ponovo je iskrsao u punom svom krvničko-ubilačkom liku, pače još strašniji.” Prema tvrdnjama preživjelog zatočenika Dragutina Škrgatića, Gagro je septembra i oktobra 1944, uoči likvidacije logora, učestvovao u ubijanju preostalih logoraša srpske nacionalnosti kojih je bilo nekoliko stotina. Riječ je o masovnom zločinu koji Đorđe Miliša naziva “posljednjom likvidacijom”. Dalja sudbina Nikole Gagre nije poznata.¹²¹

Natporučnik Nikola-Nina Kaić, za kojeg izvori navode da je igrao istaknutu ulogu u stradanju stanovnika Uskoka, stupio je u Ustašku obranu najvjerovatnije krajem 1941. Tokom 1942. bio je zapovjednik logorske ekonomije u Dubravama pokraj Bosanske Gradiške. Naredne godine postavljen je za zapovjednika 12. satnije 3. bojne 1. UOZ koja je osiguravala područje na lijevoj obali Save od Jablanca do Stare Gradiške, uključujući i logorsku ekonomiju u Jablancu. Krajem 1943. i tokom 1944. u ekonomiji u Jablancu pobijen je veći broj logoraša. Nakon premještanja dijela zatočenika logora Stara Gradiška u logor Lepoglava, od jeseni 1944. boravio je u Lepoglavi i dalje kao zapovjednik 12. satnije dok ga nije smijenio Luburić i na njegovo mjesto postavio poručnika Antu Merdžu. Njegova dalja sudbina nije poznata.¹²²

Poručnik Ante Merdžo, rodom iz okoline Mostara, u drugoj polovini 1943. postavljen je za zapovjednika 9. satnije 3. bojne 1. UOZ. Navođeni izvori ukazuju da je lično učestvovao u ubijanju građana Bosanske Gradiške i da se “istakao prilikom navale na selo Uskoke” januara 1944. Početkom 1945. pre-

121 HDA, 1220, CK SKH, 1941–1945, KP-42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KP u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KP: “Stanje u logoru Stara Gradiška”, IX 1944; Ilija Jakovljević, *Konlogor na Savi*, Zagreb, 1999, str. 38–42, 68–70, 166–168; Đorđe Miliša, *n.d.*, str. 197–199; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 127–130; Zapisnik od 26.5.1945. sastavljen u kancelariji ZKRZ [u Zagrebu]: Izjava Dragutina Škrgatića; Đorđe Mihovilović, *Čelija smrti*, Jasenovac, 2013, str. 25; Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 460–462.

122 HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 100.

mješten je za zapovjednika 12. (teško-strojničke) satnije 3. bojne 1. UOZ koja je vršila osiguranje logora Lepoglava. Navodno je poginuo prilikom odstupanja maja 1945. u okolini Velike Gorice.¹²³

Poručnik Marinko Polić rođen je 1923. u Konjskom kod Klisa u zaleđu Splita. Njegov otac Ivan, rodom iz obližnjeg Gizdavca, bio je trgovac i gostioničar u Gizdavcu. Podaci Službe državne sigurnosti navode da je Ivan Polić važio za pristalicu prorežimske Jugoslovenske narodne stranke. Nakon što je Ivan navodno počinio dvostruko ubistvo i završio u ludnici, Marinko i njegove majka i sestra preselili su u Derventu gdje je Marinko izučio tipografski zanat. U Derventi je kao stariji maloljetnik pristupio ilegalnoj ustaškoj organizaciji. Isti izvor navodi da je Polić u ljeto 1941. uzeo učešća u ubijanju osoba srpske i jevrejske nacionalnosti u Derventi, kao i u gušenju ustanka na području Vučjaka, pri čemu se navodno istakao u mučenju i masakriranju žrtava (“o ovome postoje brojne izjave”). Tada je imao samo 18 godina. Prema istom izvoru, Polić je početkom 1942. pozvan u Zagreb odakle je navodno upućen na kurs u Njemačku, gdje je ostao šest mjeseci. Nakon povratka u NDH upućen je u logor Jasenovac. Prema tvrdnjama preživjelih logoraša Josipa Ribolija i Đorđa Miliše, Polić je u ljeto 1942. učestvovao je u masovnim likvidacijama u logoru i na stratištu u Donjoj Gradini. Riboli ga je svrstao među najagilnije “masovne koljače u Gradini” tvrdeći da je Polić u istom razdoblju bio jedan od najaktivnijih izvršilaca strijeljanja logoraša na “nastupima” u logoru. Miliša je svrstao Polića među 13 najznačajnijih zločinaca u logoru Jasenovac tokom 1942. nazvavši ga “koljač u Gradini”, potvrdivši da je Polić u drugoj polovini 1942. bio jedan od trojice najistaknutijih učesnika u strijeljanjima logoraša na “nastupima”. Preživjeli logoraši Jakob Danon i Risto Stjepanović, pri čemu je Danon važio za najboljeg poznavaoa represivne strukture u logoru Jasenovac, a Stjepanović je ostavio jedno od najdetaljnijih svjedočenja o boravku u logoru zabilježeno prije pojave prvih memoara preživjelih logoraša, pominjali su Polićevo ime u kontekstu zločina nad zatočenicima izolatora “III C”, svojevrsnog logora u logoru, čiji zatočenci su ubijani na posebno okrutan način – izgladnjivanjem do smrti. Prema Stjepanoviću, Polić je zamijenio Jerka Maričića, prvog zapovjednika izolatora “III C”, pooštrivši režim u izolatoru. Veći broj preživjelih logoraša svjedočio je o

123 HDA, 1561, SDS, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 98.

pojavi kanibalizma među logorašima izoliranim u “III C”. Sve ovo sugerirše da je Polić bio aktivan u logoru Jasenovac tokom kampanje najmasovnijeg istrebljenja logoraša u ljeto i jesen 1942. i da je lično učestvovao u masovnom ubijanju i da je bio odgovoran za stradanje velikog broja zatočenika. Tokom 1943, poput drugih oficira 1. UOZ koji su se istakli u masovnim likvidacijama logoraša, Polić je privremeno prekomandovan u 1. dobrovoljačku domobransku pukovnicu u čijem sastavu je ratovao protiv NOVJ u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni. Sredinom 1943. premješten je u logor Stara Gradiška u činu zastavnika. Prilikom reorganizacije 1. UOZ u jesen 1943. postavljen je za zapovjednika 10. satnije 3. bojne u činu poručnika. Istakao se u odbrani Bosanske Gradiške prilikom napada 11. krajiške brigade NOVJ 1. januara 1944. zbog čega je odlikovan. Budući da je dio 10. satnije 3. bojne bio dio garnizona u Bosanskoj Gradiški može se pretpostaviti da su pripadnici 10. satnije učestvovali u ubijanju stanovnika toga grada 1. januara 1944. Tokom dislokacije dijela logoraša i dijela ljudstva 3. bojne 1. UOZ iz logora Stara Gradiška u logor Lepoglava u jesen 1944, Polić je premješten u Lepoglavu gdje je 10. satnija “služila kao pričuvna satnija, u slučaju borbe”. Polić je tada imao čin natporučnika. Početkom 1945. postavljen je za zapovjednika Vojnog oružništva 2. zbora OS NDH sa sjedištem u Mostaru. Učestvovao je u borbama protiv snaga NOVJ u Mostarskoj operaciji i Sarajevskoj operaciji. Ranjen je prilikom evakuacije prema Zagrebu. Kroz Sloveniju povlačio se u Luburićevoj pratnji kao jedini oficir među 120 ustaša koje je Luburić odabrao za pratnju. Uхваćen je od strane Jugoslovenske armije kod Dravograda, ali je uspio pobjeći prilikom sprovođenja u zarobljenički logor. Nakon ilegalnog povratka u Slavoniju, juna 1945, u šumama u neposrednoj blizini Stare Gradiške uspio je organizovati grupu od petnaestak ustaških odmetnika, nekadašnjih pripadnika 3. bojne 1. UOZ. Polićeva križarska grupa imala je podršku nekoliko jataka u selima Donji Varoš i Pivare. Nadolaskom zime Polić je novembra 1945. raspustio grupu. Uz pomoć jataka uspostavio je kontakt s rođacima i poznanicima ustaške orijentacije u Splitu. Polić se decembra 1945. s jednim saborcem prebacio u Split gdje je živio pod lažnim identitetom. Polić je uspostavio saradnju s jednom proustaškom grupom koja je 1946. otkrivena od strane UDB-e. On tada nije otkriven s obzirom na to da ga saradnici nisu odali i budući da je bio nepoznat u Splitu jer se prije rata bio odselio u Derventu. Na čelu proustaške grupe nalazio se Jure Primorac koji je za vrijeme rata bio aktivan u Jasenovac-koj grupi logora odakle je poznao Polića. Primorac je nakon otkrivanja

osuđen na smrt. Nakon višemjesečnog skrivanja u Splitu Polić se krajem 1946. priključio ustaškoj odmetničkoj grupi Petra Bogića koja je djelovala na području Drniša. Zbor svade s Bogićem, koji je odbijao navodne Polićeve prijedloge da grupa vrši ubistva, Polić se marta 1947. vratio u Split gdje je ilegalno živio do avgusta 1951. kada se prebacio u Italiju. Polić je u Splitu uspio ostvariti široku mrežu pomagača i jataka među kojima su se nalazili najmanje jedan član KPJ i sekretarica UDB-e u Splitu. Za njegov ilegalni boravak u Slavoniji i Splitu znalo je oko 130 osoba. "Svakako da je ovo porazan broj kada se tome doda da je Polić zaista jedan veliki ratni zločinac." Ova ocjena iz elaborata UDB-e o Poliću govori o njemu kao vrlo sposobnoj i snalažljivoj osobi, ali i opasnom protivniku. Dio Polićevih jataka bio je upoznat s činjenicom da je Polić bio masovni ubica i ratni zločinac. Tokom 1954. otkrivena je njegova mreža pomagača, pri čemu je 17 lica osuđeno na vremenske kazne pred jugoslavenskim sudovima, a veći broj osoba je hapšen i nakon ispitivanja pušten i stavljen pod pasku političke policije. Polić se nije libio da zarad vlastite sigurnosti uvuče velik broj osoba u aktivnosti koje su bile strogo kažnjive. Naročito je vješto i beskrupulozno koristio pomoć nekoliko mladih žena koje su živjele u selima u neposrednoj blizini logora Stara Gradiška, s kojima je bio u ljubavnom odnosu tokom rata. Sve one su osuđene na robiju nakon 1954. Tokom boravka u Splitu Polić je navodno uspio zapaliti jedan brod Jugoslovenske ratne mornarice. Prema podacima Službe državne sigurnosti Polić se nakon bijega u Italiju povezao s rimokatoličkim sveštenikom Krunoslavom Draganovićem. "Dobro se oblačio, obilazio po logorima, držao govore, pričao u diskusijama o svojim zvjerstvima u Jugoslaviji." O tome da je Polić u prihvatnim logorima za jugoslovenske emigrante u Italiji otvoreno pričao da je kao ustaša ubijao u logorima, svjedočilo je nekoliko povratnika iz emigracije. Na taj način Polić je nastojao zadobiti autoritet među emigrantima. Naredne godine Polić je otišao u Njemačku gdje je navodno pristupio američkoj vojsci. Tvrdnje Službe državne sigurnosti o njegovom učešću u Korejskom ratu nije moguće prihvatiti bez potvrde u drugim izvorima. Navodno se javio sestri pismom iz Koreje, "gdje je učestvovao u borbama kao dobrovoljac". Polić je od 1954. živio u Kanadi pod imenom Mario Gordon. Šezdesetih godina postao je tipograf u štampariji časopisa *Hrvatski glas*, glasilu Hrvatske seljačke stranke za Kanadu, koje je izlazilo u Winippegu, a 1974. urednik časopisa. Na zahtjev Juraja Krnjevića 1977. smijenjen je s mjesta urednika *Hrvatskog glasa* navodno zbog pronevjere veće sume novaca i podržavanja terorističkih akcija

dijela hrvatske emigracije. Umro je 1991. u Vancouveru u Kanadi.¹²⁴ Marinko Polić je do kraja ostao uvjereni ustaša. U tekstovima koje je objavio u emigraciji nema ni najmanjeg žaljenja zbog vlastitog učešća u sprovođenju masovnih zločina nad civilima i logorašima. Niti u njima ima govora o vlastitim saznanjima o masovnom stradanju i patnji zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška. Kao dosljedan ustaša prihvatio je politiku masovnog istrebljenja i etnički motivisanih zločina, odnosno politiku genocida. Štaviše, lično je učestvovao u nemilosrdnom istrebljenju logoraša u Jasenovačkoj grupi logora. Mrzio je Srbe i komuniste bez zadržke. Bio je zbunjen i nesrećan zbog činjenice da je velika većina njegovih zemljaka i sunarodnika iz Dalmacije podržala partizane. Iako je mnogo toga zamjerao Luburiću, prije svega kada je riječ o Luburićevom drakonskom kažnjavanju pojedinih nižih oficira 1. UOZ, ostao mu je lojalan i u najtežim okolnostima rasula i odstupanja Oružanih snaga NDH maja 1945. Nakon rata nikad nije progovorio o Luburićevoj odgovornosti za zločine u logorima, iako je bio jedan od najistaknutijih Luburićevih kritičara u emigraciji. O Polićevoj ideološkoj dosljednosti svjedoči i činjenica da je kćerke vaspitao u ustaškom ideološkom duhu.¹²⁵

124 HDA, 1591, SDS, dos. br. SDS2-83401 (Polić Marinko), str. 45: "Podaci [o Marinku Poliću]", Split, 26.11.1954; HDA, 1591, SDS, dos. br. SDS2-83401 (Polić Marinko), str. 29–44: Elaborat istražitelja UDB-e Nede Bartulovića o Marinku Poliću, "Krvavi put jednog ratnog zločinca", Split, 1.2.1956; HDA, 1591, SDS, dos. br. SDS2-83401 (Polić Marinko), str. 58: Informacija o Marinku Poliću, Zagreb, 31.1.1977; HDA, 306, ZKRZ, k. 234, Zh 10207–10208, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu 28.5.1945: Izjava Josipa Ribolija; HDA, 306, ZKRZ, k. 231, Zh 9947–10126, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu 26.5.1945: Izjava Jakoba Danona; HDA, 421, JT SRH, k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića – Zapisnici svjedoka, str. 107–117: Zapisnik sastavljen dne 5.7.1945. pred ZKRZ u Sarajevu: Izjava Riste Stjepanovića; Marinko Polić, "Od Mostara do Bleiburga", *Hrvatski glas*, XXXVII–XXXVIII, 30–48, Winnipeg, 31.7.1965–15.10.1966; Đorđe Miliša, *n.d.*, str. 64, 126; Ivo Goldstein, *n.d.*, str. 470–471.

125 U nekrologu Marinku Poliću u zvaničnom glasilu ustaške emigracije, u kome se on iz nepoznatog razloga imenuje kao Marijan, objavljene su riječi njegove kćeri izrečene na očevoj sahrani: "[N]eka znaju da ako on nije više živ da smo mi njegove dvije kćeri žive koje imamo tvrdu bosansku, ustašku, hrvatsku krv Marijana Polića. Mi ćemo nastaviti njegov put i djelo i cilj – Nezavisnu Državu Hrvatsku." ("Marijan Polić", *Nezavisna Država Hrvatska*, XXX, 12. (368.), Toronto, XII 1991, str. 10.)

/ Zaključak

Povratak Vjekoslava-Maksa Luburića na čelo Ustaške obrane, organizacije koja je vršila nadzor nad ustaškim logorima, koincidira s novom plimom terora u Jasenovačkoj grupi logora u koju je spadao i logor Stara Gradiška. Prvi ustaški obrambeni zdug, vojno-policajska formacija Ustaške obrane, u jesen 1943, doživio je reorganizaciju. Zdrug je organizovan u tri bojne koje su bile organizovane u četiri satnije. Logor Stara Gradiška i najbliža okolna naselja bili su pod kontrolom 3. bojne 1. UOZ. Na čelu 3. bojne u jesen 1943. postavljen je satnik Stjepan Bosak. Ubrzo nakon postavljanja na mjesto zapovjednika 3. bojne, Bosak je postavljen i za upravnika logora Stara Gradiška. Nakon Bosakovog dolaska na mjesto upravnika logora zaveden je strožiji režim u logoru i otpočela su ponovne masovne likvidacije logoraša. Krajem decembra 1943. izgladnjivanjem je ubijeno stotinjak logoraša, uglavnom žena i djece. Partizani su 31. decembra 1943. u Bosanskoj Gradiški napali Bosakovu bojnu. Bojna je pretrpjela gubitke od oko 40 poginulih i 60 ranjenih pripadnika. Nakon što su partizani potisnuti iz Bosanske Gradiške satnik Bosak je naredio hvatanje i likvidaciju građana srpske nacionalnosti. Toga dana u Bosanskoj Gradiški ubijeno je najmanje 60 osoba, uglavnom stanovnika toga grada. Istog dana započele su grupne likvidacije u obližnjem logoru. Od 1. januara do 4. februara 1944. u logoru Stara Gradiška ubijeno je oko 80 logoraša. Šestog januara 1944. pripadnici 3. bojne 1. UOZ izvršili su napad na pretežno srpsko selo Uskoci, pobivši najmanje 154 osobe među kojima je bilo 110 žena i djece. Odluku o likvidaciji mirnih stanovnika Uskoka donio je vrh Ustaške obrane koji je tih dana boravio u logoru. Dvadeset i petog januara 1944. u logor Stara Gradiška internirano je 95 stanovnika srpskog sela Šumetlica kod Nove Gradiške, koji su ubrzo nakon toga likvidirani. Među njima je bilo 65 žena i djece. Navedeni masovni zločini odigrali su se u kratkom razdoblju i bili su usko povezani s povratkom Maksa Luburića na čelo Ustaške obrane i postavljanjem njemu odanih oficira na važne pozicije u logoru Stara Gradiška i u 3. bojni 1. UOZ. Detaljna rekonstrukcija navedenih masovnih zločina i strukture odgovorne za zločine omogućavaju stvaranje potpunije slike o prošlosti logora Stara Gradiška, koja je slabije poznata od prošlosti logora Jasenovac.

Neobjavljeni izvori:

Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

- 211, Hrvatski državni sabor
- 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske
- 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske
- 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske
- 1491, OZNA
- 1515, Župske redarstvene oblasti
- 1561, Služba državne sigurnosti
- 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju
- 1838, Okružni komitet KPH Nova Gradiška

Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb)

- Divna Zečević

Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 179, Savezna komisija za popis žrtava rata

Arhiv Srbije (Beograd)

- G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Vojni arhiv (Beograd)

- Nezavisna Država Hrvatska

Objavljeni izvori:

- Dedijer, Vladimir; Miletić, Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 — 1944. Svedočanstva*, Beograd, 1989.
- *Dokumenti ustaškog terora. Koncentracioni logori*, [Petrova gora], 1944.
- *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, X*, Slavonski Brod, 1984.

- Huber, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, 1977.
- Jakovljević, Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.
- *Jedanaesta krajiška (kozaračka) brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Miloš Šurlan), Beograd, 1987.
- Kučan, Maja, "Jedino moje i ostali!" *Pisma iz logora, Jasenovac*, 2010.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 — 1945. Dokumenta*, II — III, Beograd, 1986 — 1987.
- Miliša, Đorđe, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945.
- *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, (ur. Dušan Sindik), Beograd, 1972.
- Smreka, Jelka; Mihovilović, Đorđe, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941. — 1945.*, Jasenovac, 2007.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV/20, Beograd, 1960.

Radovi, studije, monografije:

- Dimitrijević, Bojan, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941 — 1945*, Beograd, 2016.
- Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, Zagreb — Jasenovac, 2018.
- Lukač, Dušan, "Bosanska Gradiška i okolina u Drugom svjetskom ratu", *Istorija Bosanske Gradiške i njene okoline od najstarijih vremena do 1985*, (ur. Rade Mihaljčić), Bosanska Gradiška, 2008.
- Mihovilović, Đorđe, *Čelija smrti*, Jasenovac, 2013.
- Milinović, Đuro; Karasijević, Drago, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška, 1982.
- Odić, Slavko; Komarica, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Beograd, 2005.

- Škiljan, Filip, "Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata", *Tokovi istorije*, 3/2009, Beograd, 2009.
- Ugrešić, Milan, *U obrani života. Selo Šumetlica u NOB 1941 — 1945*, Nova Gradiška, 1981.

Novine:

- *Naprijed*, Petrova gora, 1944.

MILAN RADANOVIĆ

The Crimes of 3rd Battalion of the 1st Ustasha Defense Division in the Area of Stara Gradiška and Bosanska Gradiška in Late 1943 and Early 1944

Summary

The return of Vjekoslav-Max Luburić to the head of the Ustasha Defense, the organization that supervised Ustasha concentration camps, coincides with a new tide of terror in the Jasenovac group of camps, which included the Stara Gradiška concentration camp. In the autumn of 1943, the First Ustasha Defense Division (Zdrug, 1st UDD), the military-police formation of the Ustasha Defense, experienced a reorganization. Zdrug was organized in three battalions that were organized in four companies. The Stara Gradiška concentration camp and the nearest surrounding settlements were under the control of the 3rd Battalion 1st UDD. In the fall of 1943, Captain Stjepan Bosak was installed at the head of the 3rd Battalion. Soon after he was installed as the 3rd Battalion commander, Bosak was also appointed for the commander of the Stara Gradiška concentration camp. After he became the camp commander, a more stringent regime in the camp was enrolled and the massive liquidation of the prisoners began. At the end of December 1943, hundreds of inmates, mainly women and children, were killed by starvation. On December 31, 1943, Partisans attacked Bosak's Battalion in Bosanska Gradiška. The Battalion suffered losses of about 40 dead and 60 wounded members. After the Partisans were pushed from Bosanska Gradiška, Bosak ordered the capture and liquidation of the local Serbian population. At least

60 people, mostly residents of that city, were killed in Bosanska Gradiška on that day. On the same day, group liquidations started in a nearby Stara Gradiška concentration camp. From January 1 to February 4, 1944, about 80 inmates were killed in the Stara Gradiška camp. On January 6, 1944, members of the 3rd Battalion of the 1st UDD attacked the predominantly Serbian village of Uskoci, killing at least 154 people, including 110 women and children. The decision on the liquidation of peaceful inhabitants of Uskoci had been made at the top of the Ustasha Defense, who stayed in the camp in that period. On January 25, 1944, 95 inhabitants of the Serbian village of Šumetlica near Nova Gradiška were interned in the Stara Gradiška concentration camp, and were liquidated soon upon their arrival. Among them there were 65 women and children. The aforementioned mass crimes took place in a short period of time and were closely connected with the return of Maks Luburić to the head of the Ustasha Defense, and his appointment of loyal officers on important positions in the Stara Gradiška and in the 3rd Battalion 1st UDD. A detailed reconstruction of the mentioned crimes and the structures responsible for the crimes make it possible to create a more complete picture of the history of Stara Gradiška concentration camp, which is still under-researched in comparison to the Jasenovac concentration camp.

KEY WORDS: Stara Gradiška concentration camp, Jasenovac concentration camp, Bosanska Gradiška, Uskoci, Šumetlica, ustashas, ustasha's crimes, 1st Ustasha Defend Division, Vjekoslav-Maks Luburić, Stjepan Bosak, Ivan Sabljak.